

Василь
Пахаренко

УКРАЇНСЬКА література

Підручник для 9 класу
загальноосвітніх навчальних
закладів

*Рекомендовано Міністерством освіти
і науки України*

КИЇВ
«ГЕНЕЗА»
2009

ББК 83.34УКР.я721

П21

*Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
(наказ МОН України № 56 від 02.02.2009 р.)*

**Видано за рахунок державних коштів.
Продаж заборонено**

Незалежні експерти:

Шевченко З.О., кандидат педагогічних наук, старший науковий співробітник лабораторії літературної освіти Інституту педагогіки АПН України; *Мовчан Р.В.*, кандидат філологічних наук, доцент, старший науковий співробітник Інституту літератури ім. Т.Г. Шевченка НАН України; *Стефак О.П.*, учитель-методист СЗШ № 18 м. Львова; *Линь О.С.*, учитель Рівненського міського економіко-правового ліцею; *Ключник Г.М.*, методист відділу освіти Рівненської районної державної адміністрації; *Римар Л.Я.*, методист відділу освіти Кам'янської районної державної адміністрації Рівненської області; *Мелешко В.А.*, кандидат філологічних наук, доцент кафедри української літератури Полтавського державного педагогічного університету ім. В.Г. Короленка.

Відповідальні за підготовку підручника до видання:

Таранік-Ткачук К.В., головний спеціаліст МОН України;

Шинкарук Н.І., завідувач сектору Інституту інноваційних технологій і змісту освіти.

Пахаренко, В.І.

П21 Українська література: підруч. для 9 кл. загальноосвіт. навч. закл. / Василь Пахаренко. – К.: Генеза, 2009. – 368 с.: іл.

ISBN 978-966-504-905-0.

Підручник ознайомлює дев'ятикласників з українським фольклором і літературним процесом від найдавніших часів до середини XIX ст., останній його розділ є екскурсом в літературу XX ст. Книжка містить оглядові розділи теоретико-літературного, культурологічного та історико-літературного характеру, нариси життя і творчості письменників, а також аналіз художніх творів, вивчення яких передбачене чинною програмою для дванадцятирічної школи.

Запитання, завдання, додаткові матеріали під рубриками «Факт», «Доказ», «Сумнів», «Судження», «Консультація», «Для допитливих», репродукції полотен класиків вітчизняного й зарубіжного живопису допоможуть учням глибше осмислити особливості літературного процесу. Підручник спрямований на виховання в школярів високих гуманістичних, патріотичних, естетичних почуттів.

ББК 83.34УКР.я721

© Пахаренко В.І., 2008

© Видавництво «Генеза»,
оригінал-макет, 2009

ISBN 978-966-504-905-0

З Нагірної проповіді Ісуса Христа

А вам, хто слухає, Я кажу: «Любіть ворогів своїх, робіть добро тим, хто ненавидить вас.

Благословляйте тих, хто вас проклинає, і моліться за тих, хто кривду вам чинить...

І кожному, хто в тебе просить, – подай, а від того, хто твоє забирає, – назад не жадай.

І як бажаєте, щоб вам люди чинили, так само чиніть їм і ви...

А коли любите тих, хто любить вас, – то що ж особливого робите? Люблять-бо й грішники тих, хто їх любить.

І коли добре чините тим, хто добро чинить вам, – то що ж особливого робите? Бо те саме й грішники чинять.

А коли позичаєте тим, що й від них сподіваєтесь взяти, – то що ж особливого робите? Позичають-бо й грішники грішникам, щоб одержати стільки ж.

Тож любіть своїх ворогів, робіть добро, позичайте, не ждучи нічого назад, – і ваша за це нагорода великою буде, і синами Всевишнього станете ви, – добрий-бо Він навіть до невдячних і злих!..

Будьте ж милосердні, як і Отець ваш милосердний!

Також не судіть, щоб не судили й вас; і не засуджуйте, щоб і вас не засуджували; прощайте, то простять і вам.

Давайте – і дадуть вам... Бо якою ви мірою міряєте, такою відміряють і вам...»

Любі друзі!

Ось і стали ви дорослішими ще на один рік. І, напевно, вже серйозніше замислюєтеся над тим, як улаштувати своє майбутнє, шукаєте відповіді на запитання: що є добро, а що – зло, у чому сенс людського існування, намагаєтеся знайти й реалізувати себе, щоб стати зрештою мудрими, вільними, щасливими людьми.

Надійною порадицею в цих пошуках буде художня література. Вона відкриє вам видимі й невидимі світи, найсокровенніші глибини людської душі, допоможе бачити, цінувати і творити красу, а найголовніше – навчить любити родину, Батьківщину, усе живе на землі. Однак для цього маєте щиро захопитися літературою, ознайомитися з її історією, опанувати закони її творення, тобто стати заповзятими й умілими *читачами*. Вашим помічником, радником у цій складній, проте надзвичайно цікавій справі буде щойно розгорнутий підручник.

За яким принципом він укладений? Спочатку подано теоретичний і фольклорний блоки. Далі в кожному вступному розділі розглянуто певну культурно-історичну епоху та породжений нею мистецький напрям. Потім докладно схарактеризовано життя і творчість видатних представників цього напрямку. Наступний етап – аналіз одного чи кількох ключових творів автора в контексті художніх прикмет відповідного напрямку (докладніше побудову підручника розгляньте на *схемі 1, стор. 6*).

Духовний досвід людства засвідчив два шляхи здобування знань:

- ♦ *монологічний* (коли одна людина, що нібито пізнала істину, передає інформацію всім іншим, а ті просто запам'ятовують і приймають на віру почуте);
- ♦ *діалогічний* (коли люди разом пізнають якесь явище шляхом діалогів, дискусій, зближення своїх позицій).

Перший шлях видається легшим, але він небезпечніший, адже жодній людині не відома вся істина. Ми можемо бачити лише одну чи кілька її граней. І якщо хтось своє бачення оголосить єдино правильним і обов'язковим для всіх, то тільки збіднить, спотворить істину. Навчитися ж слухати, розуміти один одного, терпимо, з повагою ставитися до інших, навіть протилежних міркувань значно складніше, але тільки цей шлях пізнання гідний духовно зрілої людини, адже максимально наближає до багатогранної істини.

Отож перед вами фактично *підручник-діалог*. Він побудований так, щоб ви не просто заучували готовий матеріал, а

постійно вели бесіду з письменником та прихильно й критично до нього налаштованими читачами, мали власну оцінку його творчості, пізнавали секрети майстерності, вчилися дискутувати, самостійно аналізувати твір.

І ще одне: не намагайтеся підміняти художні тексти підручником (тим паче докладних переказів сюжетів тут немає). Найперший, найважливіший і найприємніший етап вивчення літератури – *читання творів*. Можливо, це поки що видається вам нудним обов'язком, та невдовзі збагнете: насправді це захоплива *гра* розгадування загадок, ребусів, це випробування на ерудицію, допитливість, спостережливість, людяність, шляхетність душі, патріотизм, вишуканість смаку тощо. Вигадливі автори підготували для своїх читачів безліч цікавинок чи не на кожній сторінці оповідання, повісті, роману, п'єси, чи не в кожному рядку вірша.

Тож якщо ви не просто пробіжите очима твір, а пропустите його крізь власну душу, перевтілитесь в героїв, поживете їхніми радіощами й болями, дослухаєтесь порад вашого мудрого вчителя й цього підручника, лише тоді неодмінно здобудете перемогу в усіх літературних змаганнях.

Ще одне ваше завдання – *опанувати мистецтво виразного читання і мовлення*. Таке вміння допоможе виявити вашу інтелігентність, вихованість. Оволодівши ним, ви станете цікавим, бажаним співрозмовником у будь-якому товаристві, а найголовніше те, що воно спонукатиме вас до ретельного, всебічного осмислення твору, адже без цього неможливо витримати належні інтонації, паузи, темп, розставити логічні наголоси.

Важливою школою творчого мислення та зв'язного, точного, стилістично грамотного викладу думок стануть для вас письмові, а особливо усні творчі роботи. Для цього вам слід назавжди відмовитися від бездумного списування, завченого повторення чужих фраз, загальновідомих істин, а натомість узяти за правило самостійність, оригінальність мислення, пильну увагу до мовлення, постійне вдосконалення техніки творення тексту.

Зверніть увагу на наукові терміни, що траплятимуться в підручнику. Намагайтеся зрозуміти їх, вивчити і доречно використовувати у своїх міркуваннях, виступах – це розширить ваш світогляд, дозволить поглиблено аналізувати явища мистецтва.

Тож хай таланить вам у дорозі до рідного художнього слова, а значить, і до себе, до України, до щастя.

**З повагою,
автор**

Схема 1

СТРУКТУРА ПІДРУЧНИКА

ОСНОВНІ РУБРИКИ:

Завдання основного рівня – для відтворення та закріплення вивченого (рекомендовані всім дев'ятикласникам).

Творчі завдання – для самостійного трактування твору й розвитку творчих здібностей (рекомендовані тим учням, які хочуть знати і вміти більше).

Радимо прочитати – наукові праці та художні твори, що сприятимуть поглибленню знань з відповідної теми.

ДОПОМІЖНІ РУБРИКИ:

Факт – стисле повідомлення про якусь промовисту подію, вчинок тощо.

Доказ – матеріали, що обґрунтовують певну тезу.

Сумнів – зазвичай гостра, критична оцінка певного твору чи його автора, яку ви можете підтримати або заперечити.

Судження – роздуми митців з приводу обговорюваної проблеми.

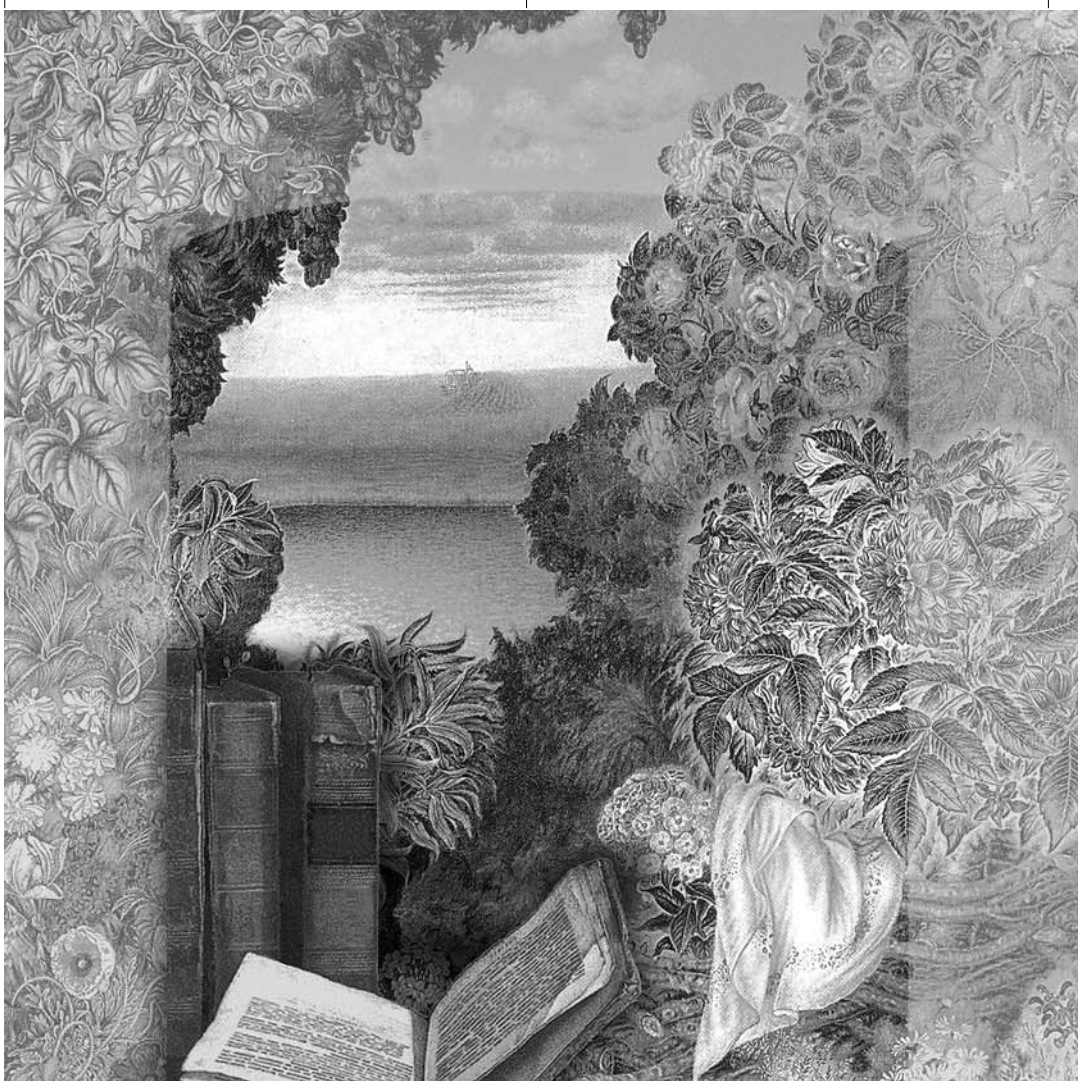

Консультація – поради, рекомендації щодо виконання поставлених завдань.

Консультація. Теорія літератури – визначення основних теоретико-літературних понять, що допоможуть зрозуміти й проаналізувати відповідний період чи твір.

Для допитливих – інформація, що поглибить, розширить основні відомості з теми (для тих, хто зацікавився й воліє одержати ґрунтовніші знання).

1 РОЗДІЛ

ЕОРЕТИЧНИЙ ВСТУП

1 РОЗДІЛ

ТЕОРЕТИЧНИЙ ВСТУП

Своєрідність і розвиток художньої літератури

ЧУТТЄВО-МИСЛЕННЄВЕ ДЕРЕВО

Творче завдання Як ви вважаєте, чи пов'язані між собою три головні вияви людської духовності – віра, мистецтво, наука? Чому?

Історія людства налічує десятки тисяч років. Увесь цей час людина не просто жила, а пізнавала світ, себе, наближалася до істини, вдосконалювалася, творила себе як істоту духовну. Власне, це себетворення продовжується й зараз і триватиме доти, доки існуватиме світ.

Духовний розвиток людства можна уявити у вигляді **чуттєво-мисленнєвого дерева**¹ (схема 2). Спочатку воно було тоненьким паростком, під листочками якого чаїлися зародки майбутньої крони. Той паросток – **міф** (грец. *слово, переказ*), міфологія, себто найдавніші уявлення предків про буття, світ, Бога, людину, істину. У міфі поєднувалися вірування, знання з астрономії, фізики, хімії, медицини, математики, словесна творчість, музика, пісня, танець, малюнок тощо.

Згодом паросток-міф став стовбуром, з якого виростили три потужні гілки:

- ♦ **віра** – з інтуїтивним² відчуттям Бога та мораллю, що поступово оформилися в різні релігійні вчення (юдаїзм, християнство, індуїзм, буддизм, іслам);
- ♦ **мистецтво** – з образно-емоційним виявом творчості;
- ♦ **наука** – розумово-понятійне пізнання світу.

Поступово кожна з цих гілок розгалужується на десятки й сотні гілочок. Водночас ці три вияви духовності (віра – мистецтво – наука) тісно пов'язані між собою, адже виростають зі спільного стовбура (міфу).

Наприклад, гілка мистецтва розділилася на музику, живопис, скульптуру, хореографію (танець), літературу, театр, кіно тощо. Усе це – *види мистецтва*. Наука має три потужні гілки: природознавчу, математичну (дослідження чисел та просторових форм) і гуманітарну (людиназнавчу). Від останньої, поруч із

¹ Цю ідею докладно розробив літературознавець А. Ткаченко в підручнику «Мистецтво слова». – К., 1998.

² Інтуїція (лат. *пильно дивлюся*) – процес безпосереднього осягнення істини без допомоги досвіду та знань, осягнення, що виявляється незалежно від розуму в образах і відчуттях.

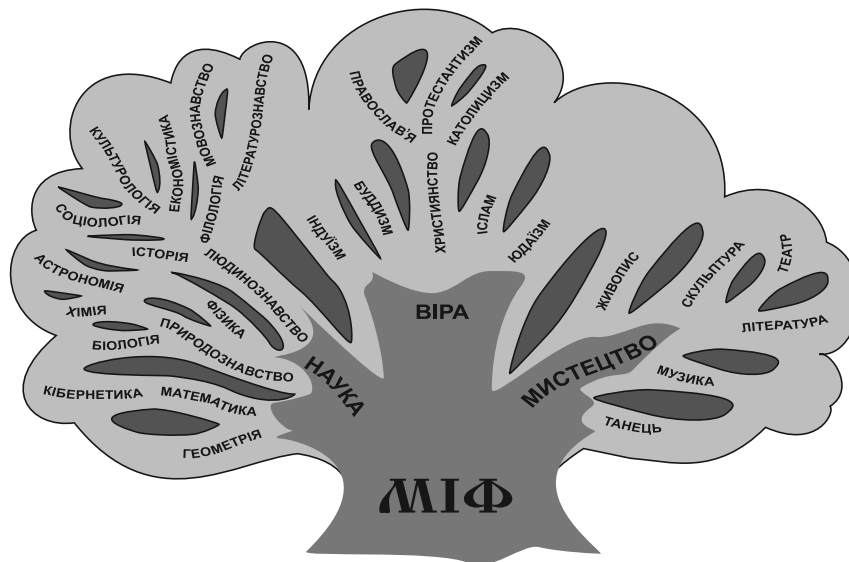

Схема 2. Чуттєво-мисленнєве дерево

філософією, історією, психологією, відгалужується **філологія** (грец. *любов до слова, вчених занять*) – наука про мову, слово, що об'єднує **мовознавство** (вивчення мови в усіх її виявах) і **літературознавство** (вивчення природи художнього слова).

СЕКРЕТИ ХУДОЖНЬОГО ТВОРУ

У попередніх класах ви вже чимало довідалися про мистецтво та один з основних його видів – художню літературу. Спробуймо пригадати й узагальнити раніше вивчене.

1. Що таке мистецтво? 2. Чому мистецтво вважають образним відтворенням довколишнього світу і водночас творенням нової, художньої реальності? 3. Що таке художня література? Які найважливіші її функції? 4. Дайте визначення поняття «художній образ». Наведіть приклади образів з літературних творів. 5. Уважно прочитайте визначення. На його основі виділіть п'ять ключових ознак художнього образу.

Художній образ – це суб'єктивне, емоційне, естетичне, конкретно-чуттєве змалювання митцем узагальнених явищ (рис людської душі, явищ природи, законів світоустрою та ін.).

6. Які різновиди образів ви знаєте? 7. Пригадайте повість Михайла Коцюбинського «Дорогою ціною», яку вивчали торік. Доведіть, що вона являє собою світ художніх образів. Які різновиди образів створені в цій повісті?

1 РОЗДІЛ

Творче завдання Як ви вважаєте, мистецький твір має об'єктивно відображати реальність чи цілком відкидати, ігнорувати її?

Справжній митець не зобов'язаний та й не може копіювати життя, адже виготовляє не світлинку, не газетний чи телевізійний репортаж про реальну подію. Кожен його твір стає окремою, новою художньою дійсністю. Вона конструюється й існує за власними естетичними (а не фізичними чи суспільними) законами, зберігаючи зв'язок із зовнішнім, позамистецьким світом (зумовлюється ним, впливає на нього).

КОНСУЛЬТАЦІЯ

Естетика (грец. *чуттєво сприйманий*) – наука про прекрасне і пов'язані з ним переживання, про художнє освоєння дійсності, загальні закони краси і мистецької творчості.

Як окрема наука з окресленим предметом дослідження естетика відокремилася від системи філософського знання у XVIII столітті завдяки творчості німецьких філософів Олександра Баумгартена, Емануїла Канта, Георга Вільгельма Фрідріха Гегеля. Проте її традиції сягають у глибину тисячоліть і пов'язані із судженнями давніх народів, передовсім греків (Сократа, Платона, Арістотеля), про сутність краси, прекрасного, потворного, величного, трагічного, комічного, про природу та функції мистецтва.

В Україні проблеми естетики досліджували Іван Франко, Богдан Лепкий, Богдан-Ігор Антонич, Василь Стус, Лариса Левчук та ін.

СУДЖЕННЯ

«Митець створює окрему дійсність. Але створити щось із нічого не можна. Навіть природа не творить із нічого. До кожної творчості потрібний матеріал. Матеріалом мистецького творення є уявлення митця. Барва та лінія, фарба, вугілля та туш для маляра чи графіка; брила, мармур та дерево для різьбяр; слово для письменника тощо – це тільки засіб зовнішнього оформлення, відтворення уявлень, їхньої матеріалізації. Помилковим є загально досі поширений погляд, що матеріалом творчості є колір, площа або слово. Митець будує твір виключно з власних уявлень. Уявлення постають на основі вражень, вражіння мусять мати спонуки; вони є витвором нервів під впливом зовнішніх побуджень, себто постають вони на основі зовнішньої дійсності. Ось такий далекий шлях від реальної дійсності до мистецької дійсності».

*Богдан-Ігор Антонич (1909–1937),
видатний український поет і літературознавець*

Зобразіть у вигляді схеми наведений Б.-І. Антоничем ланцюжок зв'язку між реальною і мистецькою дійсністю.

Творче завдання Як ви вважаєте, мистецтво покликане зосереджувати увагу на актуальних проблемах свого часу чи на вічних питаннях буття?

Досконалий мистецький твір глибоко розкриває характери сучасників, злюбоженні проблеми своєї доби і водночас шукає відповіді на вічні питання: у чому сенс життя, що є любов і ненависть, добро і зло, щастя, смерть, свобода тощо. Цю дивовижну закономірність мистецтва – *поєднувати сьогоденне й вічне*, точніше, висвітлювати вічне в сьогоденному – уможливає вже сама природа художнього образу (дивіться щойно наведене визначення). У ньому узагальнені ідеї, явища втілюються в конкретній мистецькій формі.

Якщо, скажімо, *повсякденне життя* зосереджується на конкретиці, а *наука* – на абстрактних узагальненнях, то *мистецтво* вміло поєднує ці два виміри. Наприклад, у вже згадуваній повісті М. Коцюбинського «Дорогою ціною» йдеться про боротьбу поневоленої людини за свободу і щастя. Це *узагальнена* картина, типова для змалюваної епохи (30-ті роки XIX століття) і багатьох інших епох, але вона втілена в *конкретній формі* – повісті, представлена *конкретними* героями – Остапом і Соломією, які є неповторними особистостями зі своїми долями, характерами, рисами зовнішності, особливостями мовлення тощо. Себто узагальнене тут розкривається через конкретне.

Завдяки цій дивовижній здатності мистецтво може глибше, аніж наука, розкривати таємниці людської душі й світобудови.

ЛІТЕРАТУРНИЙ ПРОЦЕС

Літератури окремих націй і світова література як їх єдність – живий організм, котрий постійно розвивається, змінюється за власними законами, взаємодіє з іншими організмами (розростається гілка літератури чуттєво-мисленнєвого дерева людства).

Окремий твір чи цілий доробок письменника можна досягнути лише у взаємозв'язках з тими різноманітними чинниками, котрі на них впливають, тобто в контексті літературного процесу.

КОНСУЛЬТАЦІЯ. ТЕОРІЯ ЛІТЕРАТУРИ

У мовознавстві *контекст* трактують як уривок тексту із закінченою думкою, який дає змогу визначити зміст окремого слова чи вислову, що є в цьому уривкові. У літературознавстві під **к о н т е к с т о м** розуміють ті різноманітні зв'язки, без урахування яких не можна зрозуміти художній твір або його частину.

Контекстом фрази, строфи, розділу є цілий твір (тоді йдеться про *вузький контекст*). Контекстом твору є культурно-історична доба, у яку його написано, біографія і світогляд автора, впливи творів інших авторів тощо (це – *широкий контекст*). Як синонімічний до широкого контексту іноді використовують термін *діскурс* (лат. *міркування* і франц. *промова, виступ*).

Літературний процес певної доби (епохи) – сукупність усіх виявів літературного життя цієї доби. Зокрема це:

- ◆ художні твори;
- ◆ мистецькі стилі, напрями, школи, організації;
- ◆ книговидавання, літературна періодика;
- ◆ літературна критика тощо.

Основою, серцевиною літературного процесу є *художній твір*, а відтак і його автор. Аби породити щось вартісне, письменник насамперед має бути *творчою індивідуальністю* – сформувати оригінальне світобачення, власну художню дійсність, цілий світ з неповторними ідеями, образами, прийомами.

Інакше кажучи, у процесі творчого становлення митець виробляє свій **індивідуальний, авторський стиль**. Це сукупність, єдність *усіх художніх особливостей* (ідейно-тематичних, жанрових, мовних) творчості певного автора, що *вирізняють його* з-поміж інших авторів. Читач, який добре вивчив стиль певного письменника, може пізнати його невідомий текст серед багатьох інших.

У стилях різних авторів виявляються деякі спільні закономірності. Відтак їх можна якось групувати. Найзагальніший поділ авторських стилів здійснюють за **методами** (грец. *шлях до чогось*), або типами творчості. Митці, як і решта людей, за вдачею, світосприйняттям можуть бути або романтиками, або реалістами.

◆ **Романтики** зосереджують увагу на ідеалі, з його позицій заперечують недосконале повсякдення, цінують красу, емоції¹, таємничі грані буття, окрім розуму, покладаються на інтуїцію.

◆ **Реалісти** цікавляться суспільно-побутовими реаліями, намагаються поступово вдосконалювати дійсність, цінують насамперед розум, науку, суспільну мораль, практичну доцільність.

Проаналізувавши закономірності духовного розвитку людства, можна зробити висновок, що реалістична (за методом) епоха приходить на зміну романтичній і так далі по колу, точніше, по спіралі духовно-мистецького поступу.

Мистецькі методи самі собою існувати не можуть (бо є чистою ідеєю, абстракцією), тож вони втілюються у відповідних напрямках. **Напрямок** творять митці, яких об'єднують спільні метод, нація, епоха та стильові ознаки.

Якщо методи постійно *чергуються*, то напрями *змінюються* (єдиний раз народжуються, розвиваються й зникають назав-

¹ Е м о ц і ї (лат. *хвилюю*) – душевні переживання, почуття любові, гніву, радості, печалі, страху, обурення.

жди). У межах одного напрямку можуть виділятися різні течії, угруповання, школи.

Творче завдання Пригадайте вивчену торік п'єсу Івана Карпенка-Карого «Сто тисяч» (її тему, ідею, проблематику, характери персонажів) і доведіть: цей твір романтичний чи реалістичний за методом?

ПЕРІОДИЗАЦІЯ ІСТОРІЇ ЛІТЕРАТУРИ

У філологічній науці розроблено декілька періодизацій історії літератури: *історично-жанрова* (простеження еволюції жанрів), *соціологічна* (відображення в літературі суспільних проблем), *хронологічна* (аналіз літературного процесу за століттями й десятиліттями). Проте найточніше відображає розвиток літератури як мистецтва слова **естетико-стильова періодизація**, започаткована видатними українськими літературознавцями Богданом Лепким, Миколою Зеровим, Дмитром Чижевським.

За визначальний критерій поділу літератури в ній узято *стиль доби*, адже це поняття поєднує ідеологічні, соціологічні й естетичні грані художньої літератури.

Розглядаючи людську культуру (у найширшому сенсі – і духовну, і матеріальну), дослідники давно помітили, що вона в певну добу в усіх своїх виявах має спільні прикмети, *розвивається як цілість*, як єдиний живий організм. Власне, зміна цих прикмет якраз і означає прихід нової доби. Отже, кожна доба має свій стиль.

Стиль доби – це найзагальніші традиції, погляди, переконання, смаки певної культурно-історичної доби, якими та *відрізняється* від інших епох. Стиль доби виявляється в мистецтві, науці, моралі, політиці, побуті – у всіх царинах життя людини.

У розвитку європейської культури можна виділити такі епохи: фольклор, античність, Середньовіччя, Ренесанс, бароко, класицизм, сентименталізм, романтизм, реалізм, модернізм, постмодернізм (*схема 3, стор. 14*).

Звісно, в культурах різних народів ці епохи мали конкретні, неповторні особливості. Але, попри те, виразно проступають і спільні тенденції. До того ж чи не кожна доба має *панівний, визначальний стиль* (який і дає їй назву), але водночас на задньому плані ще або вже проступає, сказати б, «*тіньовий стиль*». Від початку XX століття співіснування, взаємопроникнення різних стилів посилюється.

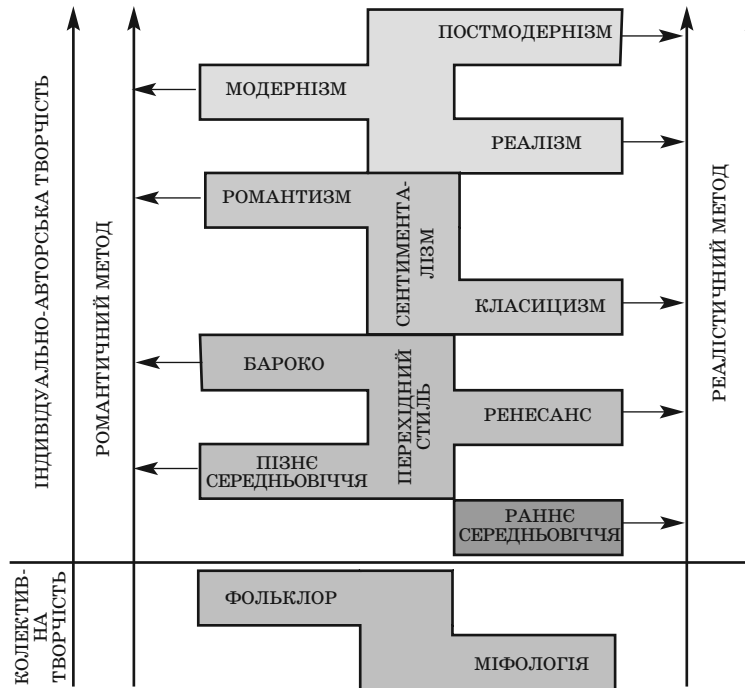

Схема 3. Літературний процес

ЛІТЕРАТУРА І НАЦІЯ

Творче завдання Поміркуйте, у чому суть загальнолюдського й національного. Як ці категорії поєднуються між собою?

Література нерозривно пов'язана з життям народу, який її творить. Нація має спільні цінності, ідеали, традиції, риси характеру. Усе це іменується **національною душею** (або національним менталітетом¹). Кожен справжній митець намагається якомога глибше пізнати й повніше втілити душу свого народу, його характер.

З іншого боку, нація найяскравіше виявляє себе, засвідчує свій розквіт саме через високорозвинену, самобутню національну культуру, передовсім літературу. Пригадаймо хоч би Стародавню Грецію, що залишилася славною у віках якраз завдяки своїм філософам і письменникам (Гомеру, Езопу, Сократу, Платону, Арістотелю, Есхілу, Софоклу, Еврипиду та ін.).

¹ **Менталітет** (лат. *розум, мислення*) – образ думок, світосприймання, психологія окремої особи, соціальної групи чи національної спільноти.

Людство споконвіків мало єдиний *спільний надідеал* (вершинну цінність життя) – людинолюбство, добротворення, свободу, духовну і фізичну досконалість, красу, справедливість, щастя. Це – *загальнолюдські цінності*. Але кожна нація наближається до цього ідеалу своїм неповторним шляхом, бачить і трактує його по-різному.

СУДЖЕННЯ

«Є тільки один історичний шлях досягнення вищої вселюдськості, до єдності людства – шлях національного зростання і розвитку, національної творчості. Вселюдськість розкриває себе лише під виглядом національностей. Денаціоналізація є чистісінька порожнеча, небуття».

Микола Бердяєв (1874–1948),
видатний російський та український релігійний філософ і літературознавець

Художні твори відображають історичне минуле чи сучасне життя, побут, звичаї народу, його мову, особливості світобачення, своєрідність образного мислення тощо. Так у мистецтві виявляється національний характер.

Серед визначальних прикмет української літератури – її *послідовний націоналізм*, тобто посилене увага до національної проблематики. У тисячах творів досліджено історію, культуру, духовність, спосіб існування народу. Водночас наша література – це література боротьби за збереження й утвердження української нації, за її державність. І саме завдяки художньому слову вистояла Україна у вкрай несприятливих історичних умовах.

СУДЖЕННЯ

«Що найбільше мені до серця промовляє й зворушує мене в новому українському письменстві, так це величезна його внутрішня краса... Збудити великий народ... до свідомого життя, духа живого вдмукнути в приспаного історією велетня, перетворити сирову етнографічну масу в свідому і своєю свідомістю дужу націю – я не знаю більшого заміру на світі, ширшого розмаху для праці, кращої мети серед людей».

Сергій Єфремов (1878 – бл. 1939),
видатний український літературознавець, публіцист, академік

ХУДОЖНІЙ АНАЛІЗ ТВОРУ

Аналізувати твори ви вже вчилися торік. Отож пригадайте, які виділяють етапи аналізу твору.

Повторимо й поглибимо вивчене. **Аналіз мистецького твору** передбачає осмислення єдності його змісту і форми, себто *художності*. Слід нагадати, що *зміст* включає в себе тему,

1 РОЗДІЛ

ідею, проблематику, конфлікт твору; *форма* – жанр, композицію, мову, віршування (якщо це поезія).

Виділяють кілька принципів аналізу художнього твору.

I. Принцип єдності змісту і форми, за яким твір необхідно розглядати насамперед як змістово-формальну цілісність, зорганізовану ідейним задумом.

II. Принцип історизму важливий остільки, оскільки література є явищем суспільним, конкретно-історичним. Дотримуючись цього принципу, слід осмислювати твір в контексті тієї епохи, в яку він був написаний. Адже на особливості його творення вплинули тогочасна суспільно-культурна дійсність, літературний процес, напрям, школа, у межах яких працював автор, тодішні уявлення про істину, красу, художність.

III. Принцип художньої якості важливий тому, що мистецтво проникає в духовний світ, розкриває вічні теми й ідеї, творить красу. За цим принципом аналізувати твір варто з позицій вічних критеріїв духовної глибини й естетичної довершеності.

Безперечно, необхідно зважено поєднувати історичний і художній підходи. Проте залежно від особливостей твору, завдань та уподобань дослідника один з підходів може переважати.

Найчастіше застосовують такі *види аналізу* художнього твору.

♦ **Сюжетний** (розкриваючи сюжет твору, характеризують його тему, ідею, проблематику, систему образів, жанрову й композиційну специфіку, стильову своєрідність).

♦ **Проблемний** (ґрунтовний розгляд основних проблем твору, з огляду на які визначають жанрову, композиційну, мовно-стильову своєрідність твору, характеризують героїв).

♦ **Системний** (усебічний розгляд твору як художньої системи, цілісності, що є найефективнішим видом його аналізу).

Окреслимо докладніше *можливий порядок такого аналізу*.

Як відомо, є три основні роди літератури – епос, лірика й драма. Проте умовно епос і драму можна об'єднати, адже головний об'єкт змалювання в них спільний – *події та їх учасники*; а об'єкт лірики дещо інший – *почуття й думки*. Це дасть змогу обмежитися двома схемами системного аналізу твору.

Схема аналізу епічного та драматичного творів

1. Короткі відомості про автора (передовсім ті, що допоможуть краще зрозуміти специфіку твору).

2. Історія написання і видання твору (у разі потреби).

3. Жанр (роман, повість, оповідання, трагедія, комедія, власне драма та ін.).

4. Життєва основа (реальні факти, які стали поштовхом для написання твору і лягли в основу його сюжету).

5. Тема, ідея, проблематика, конфлікт.

6. Композиція, особливості сюжету, їхня роль у розкритті проблем.

7. Значення позасюжетних елементів (авторських відступів, описів, епіграфів, присвят, назви твору тощо).

8. Система образів, їхня роль у розкритті проблем твору. Прийоми творення характерів.

9. Мовностильова своєрідність твору (на рівні лексики, тропів, синтаксичних фігур, фоніки, ритміки).

10. Підсумок (художня цінність твору, його оцінення критикою і читачами тощо).

Схема аналізу ліричного твору

1. Короткі відомості про автора (передовсім ті, що допоможуть краще зрозуміти специфіку твору).

2. Історія написання і видання твору (в разі потреби).

3. Жанр твору (громадянська, інтимна, релігійна лірика тощо).

4. Провідний мотив поезії, її зв'язок з іншими творами у збірці й у всій творчості митця.

5. Композиція твору (варто пам'ятати, що в ліричному творі сюжету в класичному розумінні немає, натомість увага зосереджується на певному почутті; виділяють такі композиційні етапи розгортання почуття: а) вихідний момент – поштовх до появи почуття; б) розвиток почуття; в) кульмінація (можлива); г) резюме, або авторський висновок).

6. Ключові образи твору (звернімо увагу, що найчастіше визначальним у ліриці є образ ліричного героя – це умовна дійова особа, думки й почуття якої розкриваються в ліричному творі).

7. Мовні засоби, що сприяють емоційному насаженню твору (йдеться про лексику, тропи, фігури, фоніку).

8. Версифікація (рими, спосіб римування, віршовий розмір, вид строфи), її роль у розкритті провідного мотиву.

9. Підсумок (почуття і роздуми, викликані твором).

Запитання і завдання

- 1. Як пов'язані між собою художня і життєва дійсність?
- 2. Як мистецтво поєднує злободенне, конкретно-історичне й вічне?
- 3. Що вивчає естетика?
- 4. Дайте визначення поняття «контекст». Чим різняться вузький і широкий контексти?
- 5. Що включає в себе літературний процес?

1 РОЗДІЛ

- 6. Що таке авторський стиль? Які його складники?
- 7. Чим різняться романтичний і реалістичний методи?
- 8. Які періодизації історії літератури вам відомі?
- 9. Назвіть епохи, що виокремлюють в європейській культурі. Які з них за методом романтичні, а які – реалістичні?
- 10. У чому полягає послідовний націоналізм української літератури?
- 11. Схарактеризуйте принципи художнього аналізу твору.
- 12. Розкрийте суть основних видів аналізу.
- 13. Яка послідовність аналізу епічного і драматичного творів?
- 14. За якою схемою можна аналізувати ліричні твори?

РАДИМО ПРОЧИТАТИ

1. Ключек Г. У світлі вічних критеріїв. – К., 1989.
2. Літературознавчий словник-довідник / За ред. Р. Гром'яка, Ю. Коваліва, В. Теремка. – К., 1997.
3. Маланюк Є. Думки про мистецтво // Маланюк Є. Книга спостережень. – К., 1997. – С. 74–82.
4. Ткаченко А. Мистецтво слова. Вступ до літературознавства. – К., 1998.
5. Галич О., Назарець В., Васильєв Є. Теорія літератури: Підручник. – К., 2001.
6. Літературознавча енциклопедія / Авт.-уклад. Ю. Ковалів. – К., 2007. – Т. 1, 2.
7. Пахаренко В. Основи теорії літератури. – К., 2007.

2 РОЗДІЛ

КРАЇНСЬКА
ДУША

2 РОЗДІЛ

ЇКРАЇНСЬКА ДУША

Риси національного характеру

Творче завдання Які ментальні риси притаманні українцям?

У попередньому розділі ми вже з'ясували, що література тісно пов'язана з національним характером (менталітетом) народу, який її творить, – цим характером зумовлюється і потім на нього впливає. Тож ознайомлення з літературою будь-якої нації треба починати з вивчення її душі. Душу нашого народу можна представити у вигляді піраміди (*схема 4*), де кожен наступний блок спирається на попередні (тобто кожна наступна риса зумовлена попередніми).

Схема 4. Структура українського національного характеру

В основі цієї піраміди – *особливий зв'язок із землею* (1). Сприятливий клімат, родючі ґрунти, незрівнянні у своїй красі краєвиди зробили осердям нашої душі культ доброї, лагідної, родючої Неньки-Землі. Тож визначальним для українців стало *прагнення до гармонії* з довколишнім світом природи (не випадково наші предки споконвіку були хліборобами).

Українське село. Світлина початку XX століття

Культ Неньки-Землі закономірно привів до **обоження матері, жінки (2)**. Були для цього й інші, так би мовити, суто практичні причини: жінка (і це природно) краще обходилася біля землі, аніж чоловік; окрім того, чоловіцтво постійно змушене було обороняти свій дім, край від напасників, а жінкам доводилося самотужки вести господарство, виховувати дітей, а то й захищатися від якихось заброд.

Словом, в одвічній боротьбі між чоловічою (сила, агресія) і жіночою (любов) первинами в Праукраїні, на відміну від сусідніх народів, перемогла остання. Це засвідчено, зокрема, у фольклорі й обрядовості. Мабуть, жоден народ, окрім нашого, не має стільки творів, де жінка переважала б над чоловіком і частіше була позитивним героєм. Або ще ось такий яскравий вияв: головна персона, на яку орієнтувався весь обряд в українському традиційному весіллі, – мати, тоді як, скажімо, у російському – батько. В українців посад молодих відбувався в домі молодої, у росіян – у домі молодого і т. п.

Таке становище жінки витворило специфічну структуру української родини: у ній жінка була або рівноправним членом, або й головною особою. Та й сама Україна уособлена в образі жінки (матері, вдови, дівчини, дружини, полонянки). І це закономірно, адже саме жінка була хранителькою національної духовності, від неї нові покоління переймали рідну мову, віру, пісню, звичай, завдяки їй ставали українцями.

Гармонійний зв'язок із землею та домінування жінки стали підґрунтям найвиразнішої зовні риси українського характеру – **панівної емоційності (3)**. Звідси – доброта, лагідність, м'якість, ніжність, привітність, щирість наших земляків, їхнє прагнення до краси, розуміння прекрасного і вміння творити

2 РОЗДІЛ

його в мові, фольклорі, стосунках, одязі. Звідси ж надмірна гарячковість, амбітність¹, неорганізованість деяких українців, небажання зосереджуватися на тривалій цілеспрямованій праці над якоюсь спільною, важливою для всієї нації справою.

Також помітний вплив на українську ментальність зробило **магічне² мислення наших предків (4)** (а не раціональне чи казково-міфічне). Річ у тім, що врожай українського хлібороба залежав від його працьовитості і, безперечно, від природи, впливати на яку можна було тільки магічними засобами (обряд, моління, заклинання, жертвоприношення, згодом його імітація).

У магічному світогляді величезне значення відводиться *слову*, його наділяють чаклунською силою. Магічне забарвлення слова витворило в мисленні, мові, фольклорі українців цілий пласт усталених символів (тополя – дівчина; калина – жінка; зозуля – мати, доля; явір – зажурений козак, самотній юнак; квітучий сад – подружнє щастя; річка – рубіж вибору; гадюка – туга, гріхозна думка і т. д.).

У яких відомих вам українських народних піснях, думах, легендах, казках використано ці символи?

Наступний визначальний складник української душі – **філософський склад мислення, глибока, самобутня релігійність, християнськість (5)**. Значну роль відіграв *краєвид*: вдивляючись у безкраю далечінь степу, наші предки замислювалися над нескінченним, недосяжним і абсолютним. Крім того, українська душа надзвичайно емоційна. А будь-яка релігія виростає саме і передовсім з почуття (а не з інтелекту). Любов – себто найвища емоція – є серцевиною вчення Христа. Отож християнство цілком гармоніює з нашою ментальністю.

Ще одна риса національної душі, зумовлена попередніми, – **шанобливе ставлення до батьків, до старших (6)**. Наші пращури будували родинні стосунки на засадах любові, взаємоповаги, спільності інтересів, духовного життя. Батьки (тим паче батьки батьків) вважалися не просто годувальниками – вони були навчителями Господньої й прадідівської мудрості, хранителями національної душі, життєвої істини. Тому ослуhatися, зневажити батьків значило вчинити тяжкий злочин, гріх, який карався так, як боговідступництво.

Усі згадані складники національної вдачі й зумовили влаштування нашого суспільного життя. Українці прагнули жити в невеликих спільнотах, що трималися на особистій приязні,

¹ А м б і ц і я (лат. *честолубність, пиха*) – гонор, честолубність.

² М а г і я (грец. *ворожба*) – обряди, пов'язані з чаклунством, віщуванням, вірою в уміння людини викликати надприродні явища.

В українській хаті. Світлина

сердечності стосунків, взаєморозумінні, спільності інтересів. Проте це часто призводило до надмірного індивідуалізму, перешкоджало об'єднанню всіх українців для боротьби за загальнонаціональні ідеї.

Приглушене чоловіче (агресивно-войовниче) начало заважало нашим предкам успішно боронитися від загарбників. Проте в поєднанні з культом свободи воно викликало органічну *ворожість українців до влади*, зокрема авторитарної¹, віками чужої, окупаційної. Тому, коли падає стара влада, ми, як правило, довго не можемо встановити чи втримати нову, боячись заміни одного ярма іншим. Найсправедливішою формою суспільного співжиття в нас завжди вважалася *демократія* (влада народу).

Отже, кількасотлітня бездержавність України спричинена не лише зовнішнім, геополітичним чинником, а й українською ментальністю, скаліченою тією бездержавністю. Перетворити свою державу на авторитарну не дозволяла душа, а розбудови демократії не допускали сусіди. І так аж до серпня 1991 року.

Україна нагадує посудину, в якій змішали вогонь і кригу. Народ, що понад усе прагнув до гармонії, волею Божою опинився між двома антагоністичними цивілізаціями – лісовою і степовою, між християнським і мусульманським, православ-

¹ **А в т о р и т а р і з м** (лат. *вплив, влада*) – антидемократична система політичного володарювання, коли в руках однієї особи зосереджується необмежена влада.

2 РОЗДІЛ

ним і католицьким світами, між Росією і Європою. Ця *розір'ятість між протилежностями* та ще кількавікова бездержавність постійно примушували українця *вибирати* – життя чи воля, зрада чи вбогість, честь чи кар'єра...

Через отаку дисгармонійність ми надто часто рухалися життям, як подорожній болотом, – перестрибуючи з купини на купину, з крайності в крайність. Тому в українській душі й переплітаються непокєднувані протилежності: ніжність і жорстокість, працьовитість і гультьайство, цнота і вульгарність, покора і бунтарство...

Недарма і сам національний характер розділився на два типи – *хліборобський* і *козацький*. У козацькому вже запанувала чоловічо-вольова первина, хоча, на диво, не зникла й емоційна. Так у козацькій душі збереглися головні складники всеукраїнської ментальності, насамперед демократизм. Найголовніше, що козацька первина загартувала в українськєм характері *дух лицарства*, непереможний, незнищений дух волі. Завдяки цьому ми вижили й залишилися народом.

Отака структура нашого національного характеру, що, як переконаємося згодом, виявляється в кожному творі української літератури. Найсвятішою метою вітчизняних письменників було не просто осягнути і художньо втілити українську душу, а творчістю, громадським служінням пробудити, зцілити її.

За півтисячоліття колоніального поневолення український характер було брутально спотворено, скалічено. І це духовне каліцтво трагічно виявляється донині. Отож маємо зробити все, щоб наша душа таки відродилася, здобула омріяну гармонію у світі любові та краси.

РАДИМО ПРОЧИТАТИ

1. Яворницький Д. Характеристика запорізького козака // Яворницький Д. Історія запорізьких козаків. – К., 1990. – Т. 1. – С. 173–181.
2. Нечуй-Левицький І. Світогляд українського народу. Ескіз української міфології. – К., 1992.
3. Січинський В. Чужинці про Україну. – К., 1992.
4. Українська душа. – К., 1992.

3 РОЗДІЛ

ОЛЬКЛОР

3 РОЗДІЛ

ФОЛЬКЛОР

Своєрідність фольклору

Фольклор (англ. *народна мудрість, знання*), або усна народна творчість, – це *перший напрям* в історії українського мистецтва слова¹. У літературному процесі він посідає окреме місце як цілісний, своєрідний організм.

А втім, про фольклор ви вже знаєте досить багато.

1. У чому відмінність між фольклором і літературою? 2. Які жанри народної творчості вам відомі? 3. Пригадайте першу у вашому житті народну казку. Хто вам її розказав? Про що вона? 4. Які улюблені народні пісні вашої родини? 5. Що вам відомо про народну поетесу-піснярку Марусю Чурай?

Підсумовуючи вивчене раніше, наголосимо тільки, що усна народна творчість і писемна, авторська література є двома *стадіями* і двома *формами* словесного мистецтва. Тут виявляється така послідовність: у ході духовного розвитку людства з міфології виділився фольклор, а вже з нього – література (це – стадії). Далі ж фольклор і письменство розвиваються паралельно, часом переплітаючись (є формами).

Ці дві форми словесної творчості різняться між собою:

- ♦ фольклор твориться й передається *усно*, література – письмово;

- ♦ літературний текст створюється конкретним автором і в єдиному варіанті, фольклорний текст може змінюватися, «досотворюватися» кожним виконавцем, тому він має *колективне (народне) авторство*;

- ♦ фольклорний твір часто поширюється *в різних варіантах*.

З розвитком цивілізації² фольклор поступово занепадає. Тому життєво важливе завдання кожного нового покоління – зберегти й передати нащадкам народні казки, легенди, прислів'я, загадки, думи, пісні, обряди. Адже все це – несказанна краса, невичерпна мудрість, жива пам'ять наших пращурів.

¹ Як уже згадувалося, словесна творчість починалася з міфічного періоду, з міфології. Однак її не можна безпосередньо пов'язувати тільки з літературою, адже в міфі вміщалося, зливалося все духовне життя стародавньої людини.

² Ц и в і л і з а ц і я (лат. *гідний, вихований*) – тут: освіченість, високий рівень розвитку техніки, індустрії, раціонально-практичний підхід до світу.

СВІТ УКРАЇНСЬКОЇ ПІСНІ

Багатьма скарбами – матеріальними і духовними – обдарована Україна, проте насамперед три набутки прославили її на весь світ: навдивовижу родючі чорноземи, надзвичайно працюючій, привітній люди і невимовно красиві народні пісні.

ДОКАЗ

У багатьох арміях Європи солдати співали аранжовану композиторами Вебером, Бетховеном українську пісню «Їхав козак за Дунай». А мелодію нашого популярного танцю «Козачок» Бетховен додав у славетну «Апасіонату». Тепер стало відомо, що пісню Марусі Чурай «Засвіт встали козаченьки» використав Моцарт. Українські пісні й мелодії надихали багатьох інших видатних зарубіжних композиторів – Баха, Брамса, Гайдна, Шуберта, Шопена, Чайковського, Глинку.

КОНСУЛЬТАЦІЯ. ТЕОРІЯ ЛІТЕРАТУРИ

Пісня – невеликий поетичний твір, призначений для співу. Пісні бувають народні й літературні.

Пісня має куплетну будову. **Куплетом** у ній називають строфу. Куплет складається з двох або чотирьох рядків, які між собою римуються. Пісні з куплетною будовою часто мають **приспів**, або **рефрен** (це рядки, що повторюються після кожного куплету).

Найхарактерніша особливість пісні – *єдність слів і мелодії*. Мелодія залежить від змісту, мотиву, настрою пісні.

Скільки пісень склали українці? Достеменно на це запитання не відповість ніхто. Записано близько *п'ятисот тисяч* (!) пісень. А скільки їх залишилося невідомими для збирачів, фольклористів! На думку дослідників, загальне число українських народних пісень – від мільйона до двох.

З піснею українці народжувалися (колискові), виростали (дитячий фольклор), кохали (пісні про кохання), одружувалися (весільні), працювали (жниварські, кріпацькі, чумацькі тощо), святкували (колядки, щедрівки, веснянки), відпочивали (жартівливі), воювали (козацькі), умирали (голосіння). З народної пісні буквально випромінюється енергія краси, добра, людинолюбства, пам'яті. Споконвіків українці, співаючи пісень (а значить, щоразу досотворюючи їх), зцілювалися духовно, очищалися від усього потворного, дріб'язкового, осягали свою національну душу.

Вдумливо прочитайте в хрестоматії епізод сільського весілля з оповідання Григора Тютюнника «Оддавали Катрю» (від слів «Жінки завели пісні...» до слів «Вони то були – і не вони»). Які роздуми, почуття й переживання або, можливо, спогади з власного життєвого досвіду викликав у вас цей епізод?

3 РОЗДІЛ

ДОКАЗ

«Ця нація співає плачучи. Так чинять на планеті лише українці».

*Гійом де Боплан (бл. 1600–1673),
французький мандрівник*

«Моя радість, життя моє, пісні! Як я вас люблю! Чого варті всі холодні літописи... перед цими дзвінками, живими літописами! Пісня для Малоросії – все: і поезія, й історія, і батьківська могила. Покажіть мені народ, у якого було б більше пісень. Наша Україна дзвенить піснями. Я не можу жити без пісень».

Микола Гоголь

«Українські пісні будуть покладені в основу літератури майбутнього».

*Юліуш Словацький (1809–1849),
видатний польський поет*

Фольклорні твори (як і власне літературні) поділяють на три роди: **епос** (казка, легенда, переказ, дума, історична пісня), **лірика** (ліричні пісні), **драма** (весілля, обрядові ігри «Ляля», «Воротар», «Просо», «Коза», «Меланка» тощо). Трапляються і **суміжні міжродові форми** (балада).

Вельми різноманітними за жанрами й тематикою, особливо вишуканими, тонкопоетичними є **ліричні пісні** – народні твори про почуття, переживання людини. Жанрову систему народної лірики представлено на *схемі 5*.

Обрядова поезія. Народна драма

Мабуть, найзадушевнішими в українському фольклорі є родинно-обрядові та родинно-побутові пісні.

Родинно-обрядові – це пісенні твори, що емоційно супроводжували важливі обряди, пов'язані з родинним життям (одруження, похорон та ін.).

Наші предки, як уже згадувалося в другому розділі, мали *магічне* мислення, тож свято вірили в чудодійну силу слова, у те, що з його допомогою можна відвернути лихо, збільшити врожай, зберегти злагоду й добробут у родині. Тож вони надзвичайно серйозно ставилися до обрядової поезії, в якій переплелися два роди фольклору – лірика і драма.

Народна драма – це драматичний твір, у якому сюжет розгортається через сполучення мовних, музичних і сценічних засобів, активно застосовуються діалоги й монологи.

Схема 5. Жанри народної лірики

ВЕСІЛЛЯ ЯК ДРАМАТИЧНЕ ДІЙСТВО

Поруч з драмами календарного циклу, що розгорталися на Різдво, Новий рік, Великдень, у жнива, особливе значення в народному житті мало весілля. Воно стало найпопулярнішою та найграндіознішою народною драмою, елементи якої зберігаються в побуті українців донині.

Весілля – це комплекс обрядових дій, звичаїв, символів, пісень, спрямованих на забезпечення міцного шлюбу, здоров'я і багатства подружжя. Весільному обряду надавали такого самого значення, як і вінчанню в церкві, тому виконували його особливо ретельно.

Цей обряд зберігає елементи побуту різних епох, тому й інсценізує те, що в минулому було дійсністю:

♦ *у доісторичний період* – викрадення нареченої, укладання шлюбу при воді, освячення його хлібом, угода між родинами, викуп;

♦ *у княжу добу* – життя княжого двору, дружини (війська), військові походи, з того часу величання молодого князем, весільні бояри;

♦ *у козацький період* – елементи козацького устрою, одягу.

І. Соколов. Весілля

В українському весіллі (як і в календарно-обрядовій творчості) поєдналися риси двох світоглядів: *язичницького* (коровай, кроплення водою, посипання зерном тощо) і *християнського*. Яскраво засвідчує цю цілість, наприклад, така весільна пісня:

Сам Бог коровай місить,
А Пречистая світить,
А янголи да водуносять,
За всіх Бога просять.

За християнським звичаєм шлюб відбувався у формі зізнання двох закоханих перед Богом і людьми у взаємній любові та скріплення її присягою вірності одне одному до кінця життя (незалежно від обставин – хвороби, каліцтва чи бідності).

Уважно прочитайте опис весільного обряду в хрестоматії і дайте відповіді на запитання. 1. Коли справляли весілля? Чому саме тоді? 2. Чому весілля називають великою народною оперою? Які його дійові особи? 3. Розкажіть про основні етапи передвесільного циклу. 4. Як пекли коровай? Що він символізував? 5. Які етапи самого весілля? 6. Що таке циганщина? 7. Як змінилося весілля нині?

ВЕСІЛЬНІ ПІСНІ

Усі весільні обряди супроводжувалися співом. Звучали три жіночі хори – дріжок, світільок і свах. Чоловіки зазвичай не співали, а виголошували розмовні діалоги й монологи. Хорові

пісні пояснювали зміст і значення кожного обряду, величали молодят, їхніх батьків, родичів і гостей. Між обрядами хори співали пісні різних жанрів: застільні, козацькі, танцювальні, любовні, жартівливі тощо. Так створювалася відповідна лірична атмосфера.

Мова пісень і розмовних партій багата на символіку, паралелізми, яскраві епітети й порівняння, літоти¹. Так, молодого величали князем (відгомін ще руської доби), царенком, королевичем, паном, соколом, ясним місяцем. Молоду порівнювали із зіркою, квіткою, ягідкою, ластівкою, сонечком; називали її княгинею, царівною, королівною, панночкою.

Прочитайте з хрестоматії чи зі збірника фольклору кілька весільних пісень. Проілюструйте прикладами багатство і красу мови цих творів.

Вражає чисельність весільних пісень. У 20-х роках ХХ століття фольклорист Гнат Танцюра записав на Поділлі вісімсот цих народних творів, а ще раніше – у 1869–1870 роках – Павло Чубинський у різних місцевостях України зібрав майже дві тисячі таких пісень, хоча, звісно, було їх значно більше.

Весільна пісня виявляє свій глибокий зміст і неповторну чарівність лише в обряді. До прикладу, усе дійство **приготування весільного гільця** супроводжувалося відповідними піснями. Спочатку пісня закликала парубків-друзьб (бояр) до бору по деревце:

До бору, дружбочки, до бору,
Та рубайте *сосну* здорову,
Та несіть же її додому,
Та ставте її на столі,
Та на гранчастій перебирчастій скатерці.

Зверніть увагу на деталі: йдеться не про яке-небудь дерево, а саме про сосну й неодмінно «здорову». Річ у тім, що сосна символізувала в українців дівочість і водночас приготування до шлюбу.

Прикрашання весільного деревця теж супроводжувалося співом:

Ой у місті, місті бубни б'ють,
А в нашім домі гільце в'ють –
Із червоної калини,
Із хрещатого барвінку,
Із запашного васильку...

Гільце було одним з центральних обрядових об'єктів весілля. З ним наречена і дружки ходили запрошувати гостей, бояри на конях везли його перед молодим до вінчання; воно стояло на

¹ Л і т о т а (грец. *простота*) – художнє зменшення величини, сили, значення зображуваного предмета чи явища, пестливе слово.

3 РОЗДІЛ

столі перед молодими під час гостини. Тож у чому особливе значення гільця? Відповідає на це запитання знову ж таки пісня:

Колесом, колесом вгору сонце йде;
А нашій Марусі *рай* ся віє.
– Марусенько, дівонько, хто ж тобі той рай дав?
– Дав мені Біг і батенько мій.

Пригадаймо, що і в колядках дерево називають «райським». Річ у тім, що в прадавні, язичницькі часи наші предки поклонялися деревам як божествам, вшановували священні гаї та плодоносні дерева, словом «рай» називали небесне дерево, воно ж було центральним зображенням на рушнику. Так, у вигляді дерева уявляли будову Всесвіту: рай – верхівка, світ небесний, Божий; вирай (вирій) – корінь, світ мертвих; край – світ земний, світ людей (саме від цього слова, припускають, походить назва «Україна»). Отже, гільце не лише уособлювало наречену, а символізувало народження нової родини, нового світу. От які глибокі, тисячолітні пласти національної пам'яті відкрили перед нами пісні весільного обряду.

Надзвичайно чуйні, вишукано поетичні пісні дружок супроводжували обряди *розплітання коси* та *посаду* молодої. Ці дійства нагадували про неминучу близьку розлуку дівчини з батьками, рідними, домом, про закінчення дівування (юності, безтурботності, розваг тощо), викликали тривогу за те, як складеться майбутнє життя з чоловіком, у чужій родині, у дорослому світі. Усі ці переливи почуттів звучать у піснях («**А брат сестрицю та й розплітає**»). Під час посаду дружки співали:

Летіли галочки у три рядочки,	Іде Маруся попереду,
А зозуля попереду;	А всі дружечки за нею,
Всі галочки на лугах сіли,	Всі дружечки по лавках сіли,
А зозуля на калині.	А Маруся на посаді,
Всі галочки защебетали,	Всі дружечки заспівали,
А зозуля закувала.	А Маруся заплакала.

Тут передовсім впадає в око паралелізм строф, який розкриває розгорнуту метафору першої строфи. Порівняння світів – людського і пташиного – свідчить про прадавність твору, наближає до нас той час, коли людина відчувала свою нерозривну єдність з довкіллям – рослинами, тваринами, птахами. Традиційний образ зозулі символізує печаль, самотність. Зауважмо, зозуля сідає саме на калину – натяк на те, що наречена з дівчини стає жінкою. Вишуканою є милозвучність пісні, хоча зовнішніх рим немає. «Словесну музику» творять тут внутрішня рима (у першому рядку), численні повтори, той же паралелізм, а надто – алітерація на [л] (підкреслює ніжність, лагідність) та асонанс на [а] (увиразнює спів, створює ефект плачу, голосіння).

Проте на весіллі переважала життєрадісна, запальна атмосфера, брали гору жартівливі пісні, особливо за весільною үчтою (обідом), у переспівках за столом (перёдирках), під час танців, поділу короваю, частування й дарування тощо. Адже єдналися на все життя в пару двоє закоханих, творилася нова родина, продовжувався рід. Не випадково ж і обряд весь називається «весіллям» – від «веселитися», «весело».

Щирість, доброта і красномовність образного мислення наших предків яскраво виявляються у весільних побажаннях:

Щоб ви були веселі, як весна,
Швидкі, як вода,
Багаті, як земля.
Щоб у вас було стільки дочок,
Як у стелі дощок,
Щоб у вас було стільки синів,
Як у лісі дубів.
Щоб з толком, до пуття
Ви прожили все життя.

Отже, як бачимо, українські весільні пісні увібрали в себе багатовіковий досвід народу; у них збереглися сліди прадавніх вірувань, елементи заклиальної магії, зразки міфологічної символіки, світоглядні нашарування різних епох. У цих піснях утілено ідеали народу, що спонукають берегти й шанувати родинні зв'язки, не цуратися батька-неньки, чесно працювати й жити поміж своїх і чужих людей.

Родинно-побутові пісні

Окремий пласт фольклору становлять **родинно-побутові пісні**. Це ліричні поетично-музичні твори, що розкривають світ *особистих переживань* людини.

За тематикою родинно-побутові пісні поділяються на три великі групи:

- ◆ пісні про кохання;
- ◆ пісні про родинне життя;
- ◆ пісні про трагічні сімейні обставини (сирітські, вдовині).

Надзвичайно різноманітними є **пісні про родинне життя**, бо охоплюють різні грані буття: сімейні взаємини, життєві конфлікти, побут тощо. Найпоширеніша тема цих пісень – болісні переживання жінки, що терпить наругу від свекрухи або чоловіка-пияка, нелюба («Чи я в лузі не калина була», «Іще сонце не заходило», «Летіла зозуля», «Ой журилася матінка мною», «Ой, глибокий колодязю, золотії ключі» та ін.).

Ще глибшим драматизмом пройняті **пісні про трагічні сімейні обставини**. Це передовсім **сирітські пісні**, у яких оплакується гірка доля сиріт, що залишилися без батьківського

3 РОЗДІЛ

тепла та підтримки, з дитинства поневірялися в наймах («Та немає гірш нікому», «Ой матусенько моя, та коли б же ти знала», «Ой налетіли голуби»).

З огляду на особливо трагічну історію нашого народу вельми численними були *вдовині пісні* (не випадково Україну називали «вдовиним краєм»). Тут змальована важка доля жінки, що залишилася без пари, сама мусить виконувати всю роботу, виховує дітей-сиріт, не маючи надії на допомогу інших людей – жонатий чоловік не допомагав, бо остерігався ревнців друзини, а парубка не пускала мати, бо боялася, що вдова його приворожить («Поза гаєм зелененьким», «Ой у полі калина стояла», «Ой жила я сім год удовою», «Усі гори зеленіють»).

Жартівливі пісні вирізняються гумористично-сатиричним змістом. На цих творах позначилася весела вдача українців, які вміли з усмішкою сприймати несподівані повороти долі, знаходили розраду у влучному дотепі. Жартівливі пісні розкривають різні теми – від комічних життєвих ситуацій і до зовсім невеселих подій, які люди намагалися сприймати з іронією («Ярема», «А до мене Яків приходив», «Явтух», «Кину кужіль на полицю», «Гоп, мої гречаники», «Ой під вишнею, під черешнею», «Ой упав же комар на помості»).

ПІСНІ ПРО КОХАННЯ

Серцевиною і окрасою жанру родинно-побутової народної лірики є саме *пісні про кохання*. Їхній лейтмотив¹ – поетизація найінтимніших стосунків між закоханими. Любов тут постає такою, як і в житті: вірною чи зрадливою, взаємною чи нерозділеною, щасливою чи нещасною. Йдеться тут і про взаємини закоханих з їхніми рідними (матерями, батьками, братами, сестрами), сторонніми людьми (сусідами, друзями, ворогами), що часто визначали долю молодії пари.

Ліричними героями цих пісень є *закохані*.

Сонце низенько, вечір близенько,
Вийди до мене, моє серденько!
Ой вийди, вийди, та не барися,
Моє серденько, розвеселися.
Ой вийди, вийди, серденько Галю,
Пташенько, рибонько, милий кришталю!
Ой вийди, вийди, не бійсь морозу,
Я ж твої ніженьки в шапочку вложу.

Нерідко з'являється тут і образ *матері*. Саме від неї часто залежить майбутнє закоханих, у неї (а не в батька) діти просять

¹ Л е й т м о т і в (нім. *основна тема, думка*) – основна думка, мотив, що проходить через художній твір чи групу творів.

С. Васильківський. «А що мати скажуть?»

дозволу на продовження стосунків чи й на шлюб. Так виявляється характерне для української душі обожнення матері та й реальна її роль у традиційній українській родині. Мати в піснях змальована або чуйною порадицею (застерігає дочку від необдуманих вчинків, не пускає до хлопця-гульця; сина застерігає від дівчат, що вміють чаклувати), або ж бездушною розлучницею («Дозволь мені, мати, криницю копати», «По садочку ходжу», «Поза гаєм зелененьким», «За городом качки пливуть»).

Які ж *мотиви* розгортаються в піснях про кохання?

♦ Мотив *вірності*. Наші предки твердо знали, що щастя в любові можливе лише при взаємності почуттів. Тому щиро закохані присягаються любити одне одного до смерті, вічно:

Вийди до мене, голубко мила,
Буду любити вік до могили.

♦ Мотив *невірного, зрадливого кохання*, яке завжди сприймалося як найбільшніша трагедія для обдуреного козака чи дівчини («Ой Боже ж, мій Боже, милий покидає»). У багатьох піснях психологічно тонко передано картини безсонних ночей (коли дівчина марно чекає коханого до ранку, а він пішов до іншої), відчуття безвихідності, болю зради. Класичний зразок такої пісні – «Цвіте терен, цвіте терен»:

Ой візьму я кріселечко,
Сяду край віконця,
Іще очі не дрімали,
А вже сходить сонце.

3 РОЗДІЛ

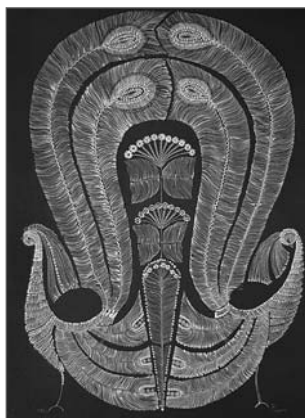
Хоч дрімайте, не дрімайте –
Не будете спати:
Десь поїхав мій миленький
Іншої шукати.

♦ З двома попередніми переплітається мотив **розлуки**. Це може бути вимушена розлука двох закоханих, що сподівалися на зустріч, або зловісна розлука, яка передвіщає втрату милого, розрив стосунків. Майстерно розкриває цей стан пісня Марусі Чурай «В кінці греблі шумлять верби» або ось ця її ж таки сповідь:

Болить моя головонька від самого чола:
Не бачила миленького ні тепер, ні вчора.
Ой бачиться, не журюся, в тугу не вдаюся.
А як вийду за ворота, од вітру валюся.
Ой бачиться, що не плачу, самі сльози ллються:
Од милого нема людей, од нелюба шлються.

♦ Вельми драматичний мотив **нерозділеного кохання**. Часом дівчина (чи юнак) і не знає про почуття ліричного героя (героїні) або ж просто не відповідає взаємністю. Усе це завдає героєві душевних страждань, може спричинити хворобу чи навіть смерть. Кульмінація цього мотиву – в піснях про козака, кохана якого виходить заміж за іншого (особливо якщо не з власної волі, а з примусу) і усвідомлює, що їм уже ніколи не бути разом («Гиля, гиля, сиві гуси»).

Усі художні прийоми і засоби пісень про кохання скеровані на поетизацію людських почуттів, оспівування внутрішньої краси і величі душі. Важливу роль тут відіграє мова персонажів, насичена ніжно-пестливими словами (літотами): дівчонька, козаченько, рученьки, зіронька, віченьки.

Тамара Гордова.
Розмай-зілля

Побожне захоплення коханою (коханим), тремтливу ніжність почуттів, біль розлуки передають *постійні епітети* (біле личко, ясні очі, уста малинові), *порівняння* (чорні очки, як терен), *метафори* («Посадила огірочки близько над водою. Сама буду поливати дрібною сльозою»), *синекдохи* («Плачте, очі, плачте, карі, така ваша доля»).

Інтимність задушевної атмосфери створюється і за допомогою *пейзажів*. Усе в піснях про кохання відбувається на тлі казкової природи – квітучого вишневого саду («Ой у вишневому садочку там соловейко щебетав»), зоряної місячної ночі («Місяць на небі,

зіроньки сяють»), вечірнього весняного гаю («Ой у гаю при Дунаю соловей щебече»). Ці романтичні пейзажі фактично виконують функцію *художнього паралелізму* – допомагають розкрити внутрішній світ ліричного героя (буяння молодості, тихі ліричні стани юної душі).

У піснях про кохання виявляється *традиційна символіка*, у якій відгукуються прадавні, ще міфологічні вірування, уявлення. Наші предки відчували духовний зв'язок з довколишньою природою, обожнювали її. Звідси велика кількість символів на основі природних явищ, рослинного і тваринного світу. Ось лише деякі з них: пара голубів – закохані; зірка – вродлива дівчина; місяць, сокіл – парубок; квітучий сад – родинне щастя.

Скориставшись хрестоматією, збірниками фольклору, Інтернетом, доберіть конкретні приклади цих та інших символів з пісень про кохання.

У піснях про кохання досить поширеною є *символіка*, пов'язана з водою (часто будь-яка водойма образно іменується Дунаєм). Річ у тім, що вода символізувала жіноче начало («Місяць на небі, зіроньки сяють»), крім того, річка означала рубіж вибору: перейти (перескочити, перебрести, перепливати) річку – зробити однозначний вибір, узяти на себе відповідальність за майбутнє:

Тече річка невеличка,
Схочу – перескочу...
Віддайте мене, моя матінко,
За кого я хочу.

Лише тепер стає зрозумілим символічний підтекст козакового прохання в пісні **«Сонце низенько, вечір близенько»** – йдеться про одруження:

Через річеньку, через болото
Подай рученьку, моє золото,
Подай рученьку, подай другу,ю,
Подай личенько – най поцілую.

Пісні про кохання були найпопулярнішими в народі, кристалізували в собі найхарактерніші думки, уявлення, моральні норми українців, отже, найповніше розкривають присутні риси, вищі етичні¹ цінності нашої національної душі (доброту, лагідність, чутливість, вразливість, вірність, взаємоповагу, щирість).

¹ Е т и к а (грец. *звичай*) – тут: сукупність моральних правил певного народу.

Балади

Синтетичним¹ жанром українського фольклору є балада. У ній переплетені епічні, ліричні та драматичні засоби змалювання світу, поєднані елементи міфу, казки, легенди, ліричної пісні, думи.

КОНСУЛЬТАЦІЯ. ТЕОРІЯ ЛІТЕРАТУРИ

Термін *балáда* походить від грецького слова ballo, що означає «рухатися» (той самий корінь у латинського ballo – «танцюю», від якого утворилося італійське ballare, що дійшло до нас у спільно-кореневих словах «болеро», «балет»). Баладами в Західній Європі спершу (у XII–XIII століттях) називали пісні про кохання, що супроводжували танець. Тому вони відрізнялися від ліричних пісень ритмом, поєднувалися з різними танцювальними рухами. Згодом тематичні рамки жанру розширилися. Перейшовши в літературу (переводом завдяки Данте Аліґ'єрі, Франсуа Війону), балада стала жанром ліро-епічної поезії, хоча в деяких народів зберегла своє первісне значення (танцювальні пісні англосаксів і скандинавів).

Балада вважається досить пізнім жанром фольклору, бо виконувала вже не ужиткову функцію (лікувальну, обрядову), а естетичну. На думку науковців, час виникнення балад у данців і французів – XII століття, у англійців і шотландців – XIII–XIV, в українців – XIV століття. *Вперше письмово* була зафіксована українська балада «**Дунаю, Дунаю, чому смутен течеш?**» чеським філологом Яном Благославом 1571 року (запис здійснено перед 1550 роком). До речі, це найдавніший зразок живої української народної мови, що дійшов до нас. З кінця XVIII століття і донині записано *понад триста* цих творів.

КОНСУЛЬТАЦІЯ. ТЕОРІЯ ЛІТЕРАТУРИ

Нарóдна балáда – це ліро-епічна сумовита пісня з драматично напруженим сюжетом, у якій ідеться про незвичайні або й фантастичні події, трагічні конфлікти в особистому, родинному чи суспільному житті звичайних людей.

Схарактеризуємо основні жанрово-стильові ознаки балади.

1. **Сюжетність.** Цим балада відрізняється від близької до неї ліричної пісні. Відтак у ній не один (як у більшості пісень), а кілька героїв; можна визначити зав'язку, розвиток дії, кульмінацію, розв'язку. Цим балада споріднена з думою. Однак, на відміну від думи, сюжет у ній стислий, зосереджений навколо одного, але найважливішого вузла.

2. **Незвичайні чи й фантастичні події.** В основі сюжетів балад лежать виняткові, часом фантастичні події (молода жінка

¹ С і н т е з (грец. *з'єднання, складання*) – тут: органічне поєднання різних компонентів у одному цілому.

перетворюється на тополь, брат продає сестру, чоловік за намовою коханки вбиває дружину, дівчина отрує зрадливого коханого, мати пропиває дочку тощо). Елементи чудесного, прийом *метаморфози* (перетворення людини на дерево, квітку, пташку, камінь) є відлунням прадавніх, ще міфологічних вірувань (чаклунства, жертвопринесень) і споріднюють балади з казками та легендами.

3. Приватність. Як і виняткові події не зображалися в баладі, її персоналії, як правило, звичайні люди (свекруха, невістка, брат із сестрою, зрадливий парубок) і змальовані картини стосуються життя конкретних людей, родин (а не цілого народу, як у думах, билинах чи історичних піснях).

4. Трагізм. Балада ніколи не завершується щасливо. Цим вона відрізняється від усіх жанрів фольклору. Зло в баладі найчастіше залишається непокараним (убивця продовжує жити, негідник уникає викриття, винуватців навіть не мучить совість).

5. Драматичність (театральність). Це виявляється передовсім у діалогічній формі балад. Також дія в баладі розвивається швидко, напружено й фрагментарно (як у драмі). Опис подій доповнюється пейзажами – найчастіше бурі чи ночі (це нагадує ремарки в п'єсах і декорації у виставі).

Усі ці прийоми, як і *традиційні мовні засоби* (епітети, порівняння, метафори, повтори, літоти), скеровані на те, щоб посилити ліричний струмінь, викликати глибокі переживання.

Найчастіше виділяють дві *тематичні групи* балад: родинно-побутові й історичні. Розглянемо їх докладніше.

1. Родинно-побутові балади. У них розгортаються сюжети про чарування, отруєння чарами, суперництво в коханні, самогубство (смерть) насильно розлучених, зрадливе зведення дівчини, дітовбивство, про наглу смерть вірної дружини (чоловіка), про подружню зраду, про знущання свекрухи над невісткою, сирітську долю і т. п.

Мабуть, найвідоміша з цієї групи балада «**Ой чие ж то жито, чий ж то покоси**», у якій ідеться про перетворення ненависної для свекрухи невістки на тополь. Моторошна і водночас тонко психологічна, наскрізь лірична балада – «**Коваленко**». Коваль завжди починав працювати пораненьку, а віднедавна перестав кувати залізо. Чому? Бо в нього страшне горе: дочка згарячу втопила в криниці щойно народжене позашлюбне дитя, аби приховати свій гріх. Потому збожеволіла (стала причинною): щодня виходить за ворота і розмовляє з буйним вітром:

Да не вий, вітре, да тихенький,
Да повій, вітре, да буйненький!
Да нажени хмарку чорнесеньку,
Да запусти дощик дрібнесенький!

Да залий стежки і доріжки,
Щоб туди люди не ходили,
З колодязя води не носили,
Щоб мого сина не ворушили,
Щоб мого серця не сушили.

2. Історичні балади. З них довідуємося про турецько-татарські напади на Україну, про боротьбу з польськими поневолювачами, про гайдамаків, опришків, чумакування, про війни та їхні жертви тощо. За основу багатьох цих балад узято епізоди з життя конкретних історичних осіб. Це балада про Байду в турецькій неволі, про поєдинок Нечая зі шляхетським загоном, про страту гайдамаками зрадника Сави Чалого, про Бондарівну і пана Каньовського тощо.

Увага в баладі зосереджується не на самій події (як в історичній пісні), а на *почуттях* і *переживаннях*, з нею пов'язаних. Автора балади подія цікавить не своєю конкретикою, а характерністю для змалюваної епохи, щоб відтворити психологічний, духовний портрет доби.

Так, у баладі «**Бондарівна**» оповідається історія, що була типовою в часи панування Польщі над Україною: пихатий пан Каньовський грубо залицяється до гордої красуні-козачки й одержує відкоша:

Ой не годен, пан Каньовський, мене цілувати,
Тільки годен, пан Каньовський, мене роззувати!

За порадою добрих людей Бондарівна втікає додому, проте її наздоганяють «два жовнірі»¹ з голими шаблями». Дівчину жорстоко катують, а далі пан пропонує їй вибір:

Ой чи хочеш, Бондарівно, меду-вина пити,
А чи волиш, Бондарівно, в сирій землі гнити?

На що дівчина гордо відповідає:

Краще мені, пан Каньовський, в сирій землі гнити,
Ніж з тобою, з безчесником, на цім світі жити!

Почувши це, розлючений шляхтич убив її.

Як бачимо, в баладі уславлена *національна гордість* наших предків, яка їй допомогла нам пережити і, зрештою, перемогти півтисячолітнє рабство. До речі, ця ідея не нав'язується автором, вона проступає з самого сюжету та характеристик персонажів. Бондарівна яскраво представляє тип української жінки-козачки – несказанно вродливої (це передають традиційні порівняння: «як пишна пава», «як сива голубка»), волелюбної, гордої, мужньої, сильної духом. Чому вона відкидає

¹ Ж о в н і р – польський солдат.

залицяння Каньовського, та ще й так різко? Тому що той поводиться по-бузувірськи (підійшовши, і «шапки не зняв», одразу кинувся насильно цілувати), тому що пропонує дівчині не щирю любов, а розпусту, п'яне, бридке гульбище («меду-вина пити»), словом, бо він «безчесник», загарбник, ворог. Напрошується – не без волі автора (народу) – узагальнення: Бондарівна уособлює нашу націю, українську душу, котру не раз було вбивано за її гідність і волелюбність (пригадати хоча б добу Наливайка, Трясила, Виговського, Мазепи, Полуботка, зруйнування Січі – й аж до визвольних змагань 1917–1920 років, боротьбу УПА).

Автор ненав'язливо, лише окремими художніми деталями викликає в слухача співчуття до Бондарівни й пекучий гнів до загарбника. Ось, для прикладу, така картина:

А на тії Бондарівні червонії стрічки,
Куди вели Бондарівну, там криваві річки.

Перед нами паралелізм, але який моторошний контраст: щойно Бондарівна прикрашала свою вроду червоними стрічками, а за якусь часину вже червоніють за нею криваві сліди. Загарбник збиткується і з уже мертвої дівчини: Бондарівна лежить на тесовій лаві «сутки ще й годину», «поки звелів пан Каньовський зробити домовину» – батько без панського дозволу не має права навіть поховати доньку.

Деякі твори цієї групи підіймаються над історичною конкретикою, порушують вічні філософські, моральні проблеми. Скажімо, в баладі «**Ой на горі вогонь горить**» таврується людиновбивча жорстокість війни (про яку конкретно війну йдеться – невідомо): помираючи на бойовищі, козак просить свого коня повернутися додому, передати про нього останню звістку:

Не плач, мати, не журися,
Та вже ж твій син оженився,
Та взяв собі паняночку,
В чистім полі земляночку.

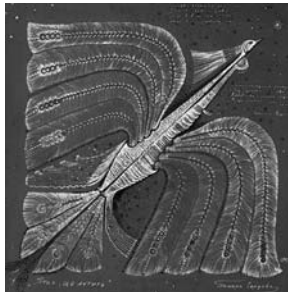
Про смерть козака дізнаємося з розгорнутої метафори-контрасту, котра є водночас прадавнім символом: ще в «Слові про похід Ігорів», а також у думах («Іван Удовиченко, Коновченко») героїчна загибель у бою змальовується як весілля.

Балада «**Козака несуть**» тонко передає непоправну трагедію дівчини, що навіки прощається із загиблим коханим.

У баладі «**Ой летіла стріла**» мотив безглузлого душогубства війни розкрито ще узагальненіше: *стріла* (символ людиновбивства) випадково влучає у вдовиного сина, що й зброї в руках не тримав, бо працював у полі. Оплакувати його прилетіли *три зозулі* – мати, кохана і сестра. Знову традиційний символ: зозуля – це печаль, самотність. Та зозуля, що сіла в головах, – мати, що «край серденька» – «то його миленька», у ногах – сестриця.

3 РОЗДІЛ

Т. Гордова.
Птах, що летить

Де матінка плаче,
Там *Дунай розлився*; (гіпербола)
Де плаче сестриця,
Там *слізок криниця*; (гіпербола)
Де плаче миленька –
Там *земля сухенька*. (літота)

Ой матінка плаче,
Поки жити буде;
А сестриця плаче,
Поки не забуде;
А миленька плаче,
Поки його бачить.

Разом з ліричними піснями балади відіграли чи не найвищину роль у розвитку української літератури ХІХ–ХХ століть. Першими звернулися до них *поети-романтики* на початку ХІХ століття: Петро Гулак-Артемівський, Амвросій Метлинський, Микола Костомаров, Левко Боровиковський, Маркіян Шашкевич та ін. Високого рівня узагальнення й авторської майстерності сягнули балади в ранній творчості Тараса Шевченка («Причинна», «Тополя», «Лілея», «Утоплена»). Цю традицію продовжили Степан Руданський, Борис Грінченко, Іван Франко, Микола Вороний, Євген Маланюк, Іван Драч, Ірина Жиленко та інші автори.

Чимало сюжетів народних балад лягли в основу епічних і драматичних творів українських письменників. За баладою «Жила вдова на Подолі» Марко Вовчок написала казку «Дев'ять братів і десята сестриця Галя». Баладу «Лимерівна» використали Марко Вовчок і Панас Мирний. Балада «Ой жив у Січі старий козак» лягла в основу драм з однаковою назвою «Сава Чалий» Миколи Костомарова й Івана Карпенка-Карого. Баладу «Пісня про шандаря» переспівав у драмі «Украдене щастя» Іван Франко. Низка прекрасних літературних творів написана на сюжет популярної в народі балади «Ой не ходи, Грицю». Це однойменна п'єса Михайла Старицького, драма Володимира Самійленка «Чураївна», повість Ольги Кобилянської «У неділю рано зілля копала», а також роман у віршах Ліни Костенко «Маруся Чурай».

Запитання і завдання

- 1. Чим різняться фольклор і авторська література?
- 2. Назвіть основні жанри епічного і драматичного фольклору.
- 3. На які жанрові форми поділяється народна лірика?
- 4. Прикмети яких епох збереглися в народному весіллі?
- 5. Які язичницькі та християнські традиції переплелися у весільному обряді?

- 6. У яких етапах весільного обряду переважає сум, у яких – радість?
- 7. Які символічні образи використовують у піснях, пов'язаних з випіканням короваю?
- 8. Що символізує гільце?
- 9. Доберіть якомога більше епітетів і порівнянь, що характеризують нареченого і наречену у весільних піснях.
- 10. Прочитайте народні пісні про родинне життя, дослідіть основні мотиви та поетику цих творів.
- 11. Прочитайте вдовині пісні. Який образ жінки постає в них? Якими художніми засобами його створено?
- 12. Які основні стильові особливості пісень про кохання? Доберіть власні приклади для їх характеристики.
- 13. Дайте визначення поняття «балада». Проілюструйте кожну жанрово-стильову ознаку балади самостійно дібраними прикладами.
- 14. Чому фольклорист Олексій Дей назвав балади «епосом нещасних людських долі»?
- 15. Проаналізуйте мотиви, символіку й поетику кількох самостійно дібраних родинно-побутових та історичних балад.
- 16. Доберіть якомога більше народних пісень, у яких використано символічний образ Дунаю.
- 17. Проаналізуйте пісні, які починаються паралелізмами. Де це можливо, з'ясуйте їхню символіку.
- 18. Доберіть п'ять балад, у яких використовуються пейзажі, поясніть їхнє символічне значення.
- 19. Поясніть, чому твір «Цвіте терен, цвіте терен» – лірична пісня, а «Ой чие ж то жито, чиї ж то покоси» – балада.
- 20. Пам'ятаючи, що текст без мелодії – лише половина народної пісні, прослухайте кілька пісень про кохання і балад у запису чи в живому виконанні. Як мелодія допомагає розкрити мотив пісні?
- 21. Які риси української душі яскраво виявилися в народних піснях? Проілюструйте конкретними прикладами.

Творчі завдання 1. Перечитайте пісні про кохання. Який ідеал дівчини і парубка постає з цих творів? Як народ розуміє сутність справжньої любові? Свої міркування ілюструйте текстами пісень. **2.** Детально вивчивши народну творчість, прокоментуйте висловлювання діячів культури про українську пісню. Проілюструйте їх конкретними прикладами. **3.** Уважно перечитайте чи прослухайте пісню «Сонце низенько, вечір близенько». Як український національний характер позначився на змісті та формі цього твору? **4.** Підготуйте стислу промову на тему «Значення української народної творчості для сучасної людини».

КОНСУЛЬТАЦІЯ

Основні етапи підготовки і виголошення промови

1. *Визначити мету* промови (інформувати, переконати, закликати слухачів до дії тощо).
2. *Зібрати матеріал.* Звернутися до різноманітних джерел (книг, статей тощо). Зафіксувати власні думки.

3 РОЗДІЛ

3. *Врахувати особливості аудиторії*, перед якою заплановано виступ. Продумати прийоми, які допоможуть встановити контакт зі слухачами (цікавий факт, звернення до авторитетних оцінок, парадоксальна ситуація, гумористичне зауваження).

4. *Скласти конспект і продумати структуру промови*. Вимоги: користуватися повними реченнями, текст розділити на три частини (вступ, основна частина, висновок), які в свою чергу складатимуться з підрозділів і пунктів; поділити промову на логічні частини і запам'ятати кожну з них та всі разом. *Репетиція* промови.

5. *Робота з поставою* промовця, виразністю і природністю жестів, мовою, її образністю, інтонаційною виразністю.

6. *Початок промови*, який має зацікавити аудиторію. *Повідомлення теми і мети*.

7. *Виголошення основної частини*. *Логічність* розвитку теми (побудова виступу у вигляді ланцюжка: «думка – доказ», «причина – наслідок»). Переконаливість доказів і прикладів.

8. *Завершення промови*. Мета: підсумувати сказане, закріпити і посилити враження від виступу, закликати аудиторію до безпосередніх дій. Методи досягнення мети: коротке повторення основних проблем чи висновків; узагальнення сказаного; застосування яскравого прикладу, цитати, що акцентують на потрібній для завершення промови думці, заклик до дії.

РАДИМО ПРОЧИТАТИ

Художні тексти

1. Дівчина з легенди. Маруся Чурай. – К., 1974.
2. Пісні кохання. – К., 1986.
3. Балади. – К., 1987.
4. Весільні пісні. – К., 1988.
5. Закувала зозуленька. Антологія української народної творчості. – К., 1989.
6. Українознавство / За ред. В. Сайка. – К., 1994.
7. [http:// www.umka.com.ua](http://www.umka.com.ua)
8. [http:// poetry.uazone.net/ua](http://poetry.uazone.net/ua)
9. [http:// www.pisni.org.ua](http://www.pisni.org.ua)

Фольклористичні праці

1. Нудьга Г. Слово і пісня. – К., 1985.
2. Дей О. Українські народні балади. – К., 1986.
3. Лановик М., Лановик З. Українська усна народна творчість: Підручник. – К., 2001.
4. Киченко О. Фольклор як художня система (проблеми поетики). – Дрогобич, 2002.
5. Напко М. Художня література України: від міфів до реальності. – К., 2005.
6. Китова С. Християнська суть українського весілля. – Черкаси, 2008.

4 РОЗДІЛ

ЛІТЕРАТУРА
УКРАЇНСЬКА
ЛІТЕРАТУРА

4 РОЗДІЛ

ДАВНЯ УКРАЇНЬСЬКА ЛІТЕРАТУРА

Вступні зауваги

Протягом кількох тисячоліть український народ творив прекрасну усну словесність. Згодом від фольклору відділилася література, або *писане* художнє слово, красне письменство. Відтоді фольклор і література розвиваються паралельно – за різними мистецькими законами.

Захопливу екскурсію в мистецьке минуле ви розпочали ще торік, ознайомившись з літературою Київської Русі. Тоді ж ви дізналися, що, крім стильового поділу (за напрямками), є ще одна, традиційна, класифікація історії вітчизняного письменства. За нею виділяють **давнію** (від початків до кінця XVIII століття) і **нову** (XIX–XX століття) українську літературу. Давня складається з двох періодів – *княжого* (прадавньоукраїнське, або руське, письменство – IX–XIII століття) і *козацького* (староукраїнське письменство – XVI–XVIII століття). Їх розділяє *перехідний* період (XIV–XV століття), коли в літературі майже нічого оригінального не було створено.

Тож погортаймо старезні книги, поживклі сторінки рукописів давньоукраїнської літератури. Певно, сприйняти душею, до кінця зрозуміти ці тексти вам буде досить непросто. На перешкоді стоятимуть два чинники.

1. **Мовний.** Із часу прийняття християнства літературно-писемною мовою в Київській Русі, а відтак і в Україні XIV–XVIII століть була *церковнослов'янська* (староболгарська) мова. Щоправда, вона постійно українізувалася під впливом живої народної мови. Скажімо, літера *ѣ* у нас читалася як [і], а в болгар і росіян – як [є]: *хлѣбъ*, *вѣра*. Поруч з болгарською як літературні, офіційні використовували також латину, польську, іноді старогрецьку, з XVIII століття – і російську мови. Усі вони помітно впливали на панівну церковнослов'янську. Уже до XVI століття сформувалася *староукраїнська книжна мова* на основі церковнослов'янської з лексичними й граматичними елементами живої народної мови, латини, давньогрецької, литовської, польської, згодом – російської. Цією мовою писали й перекладали художні твори, наукові, церковні праці, державні документи.

Сприймати нині цю штучну, ускладнену, мішану мову дуже важко. Але вона несе в собі дух, живі інтонації давніх загадкових, героїчних і трагічних епох, – лишень вслухаймося, напружмо уяву.

2. Світоглядно-естетичний. Література в ті давні часи мала *прикладне* значення: слугувала насамперед знаряддям пропаганди певних ідей (релігійних, філософських, державницьких). Давнє письменство існувало передовсім у церковному середовищі, тому абсолютна більшість творів тісно пов'язувалася з релігійною проблематикою. Тож нам, переважно світським людям, сприймати й розуміти такі настанови складно.

Крім того, естетичні смаки, уподобання постійно змінюються. Тому уявлення давніх письменників про цінність, красу, художню майстерність твору відрізняються від сучасних. Щоб належно зрозуміти й оцінити твір, написаний у минулому, треба застосувати до нього *конкретно-історичний підхід*, тобто врахувати особливості суспільно-політичного й духовного життя тієї епохи, рівень розвитку і специфіку тогочасної літератури.

Подолавши ці перешкоди, ми перенесемося в княжу й козацьку Україну, познайомимося з найвидатнішими книжниками-мудрецькими того часу, довідаємося, що думали і відчували наші предки тисячу років тому, зрештою, краще зрозуміємо свою епоху, самих себе. Адже, як наголошував Іван Франко, «повне та всестороннє відображення нашої національності неможливе без докладного пізнання та визискання того засобу духової сили, яку маємо в нашій старій письменстві».

Європейське Середньовіччя (I–II – XIV–XV століття)

Що вам відомо з уроків історії, літератури, книжок і фільмів про епоху Середньовіччя? Якими, на вашу думку, були світогляд і життя людей тих часів?

На межі старої та нової ери після тисячолітнього розквіту поступово занепадав античний¹ світ (його остаточний крах завершило знищення Римської імперії 476 року). Людина на той час уже переросла «дитячі» язичницькі уявлення, дозріла до того, щоб замінити поклоніння Природі поклонінням Духу (вільній творчій енергії). Світоглядом, який вдихнув нове життя в європейську цивілізацію, стало *християнство*. Звісно, середньовічні духовні пошуки – це лише початкові, іноді надто наївні спроби осягнути й зреалізувати Істину, яку відкрив людям Ісус з Назарета.

Найпотужнішою середньовічною державою довгий час залишалася *Візантійська імперія* зі столицею Константинополем (або Царгородом, нині це Стамбул). Вона утворилася 395 року

¹ А н т и ч н і с т ь (лат. *давнина, старовина*) – давньогрецька й давньоримська цивілізація, її культура.

зі східної частини зруйнованої Римської імперії, а була знищена 1453 року під ударами турків-османів. У Візантії панували грецька мова, культура та православна (грецька) церква. Поступово з'являлися й міцніли інші європейські держави – Болгарія, Київська Русь, Франція, Англія, Іспанія, Польща, Литва, Швеція...

Середньовічну систему цінностей визначав наскрізний *теоцентризм* (від грец. *бог* і *центр*) – цілковите зосередження на ідеї Бога, настанова, за якою Бог є творцем, найвищим ідеалом, основою й метою буття. Не випадково більшість найвидатніших діячів середньовічної культури були саме *богословами*: Августин Блаженний, Тертуліан, Фома (Тома) Аквінський, Григорій Богослов, Василій Великий. Людину в цю епоху розглядали як найвище творіння Боже, котре, щоправда, занепастило себе первородним гріхом. На цій підставі формувалося войовничо негативне ставлення до позацерковних, світських граней людського життя (природних, суспільно-побутових, наукових, творчих). Згодом у католицизмі ця крайність вилилася в моторошні, антихристиянські за суттю злодіяння інквізиції.

Водночас не так швидко вивітрювалися з людських душ і старі, язичницькі уявлення. Іноді вони непомітно перепліталися з новими, християнськими. Так сформувалася друга ключова риса середньовічного світосприймання – *двовір'я* (занадто конкретне, земне, природне уявлення про Бога, людину, духовність, боротьбу добра і зла тощо).

Моральний та естетичний ідеал доби – *аскетизм*¹ та *етичне самовдосконалення*, найшанованіші суспільні типи – шляхетний *лицар* і побожний *монах*. Повсякденну земну реальність мислителі й митці сприймали лише як тінь, відблиск, знаки світу небесного – «граду Божого». Відтак найхарактернішими рисами середньовічного мистецтва стали *алегоричність* і *символізм*.

Головним замовником мистецьких творів, а тому й законодавцем художніх канонів² була церква. Найпоширеніші тоді види мистецтва – архітектура, живопис, скульптура, спів, музика, література – мали переважно церковну спрямованість.

Основні мистецькі стилі (школи) Середньовіччя виявлялися насамперед в архітектурі – під час будівництва церков, монастирів, палаців, ратуш (міських управ).

♦ **Романський стиль** (IX–XIII століття) – прості, масивні об'єми на геометричній основі, півкруглі арки, товсті стіни, вузькі невеликі вікна (зразок – Пізанський собор в Італії).

¹ А с к е т (від грец. *добре навчений*) – релігійний подвижник, самітник, який бореться зі своєю плоттю, земними потягами, вдаючись до голоду та інших самокатувань.

² К а н о н (від грец. *палиця*) – твердо встановлене правило, норма.

♦ **Готичний стиль** (середина XII – початок XVI століття) – арки, склепіння, гострокутні вузькі високі шпиль, великі вікна з вітражами¹, чорні, сірі, коричневі кольори (собори в Парижі, Реймсі, Кельні, Кракові). Готика поширилася також на скульптуру, живопис, книжкову мініатюру, на одяг, зачіски, прикраси.

♦ **Візантійський стиль** – продовження і християнізація давньогрецької традиції. В архітектурі – специфічні прямокутні храми з колонадою (базиліки), поєднання напівсферичного великого купола з меншими напівкуполами, декоративні мозаїки, ікони з плоскими (необ’ємними) простими образами – щоб підкреслити безтілесність святих, символічність зображення (найвизначніша пам’ятка Візантії – собор Святої Софії в Константинополі).

♦ **Києворуський стиль** (про нього – згодом).

Яскраві *зразки середньовічної літератури* – релігійно-філософські твори («Сповідь» Августина Блаженного); героїчний епос («Пісня про Роланда», «Пісня про нібелунгів»); лірична поезія рицарства (пісні трубадурів про піднесену любов до Дами серця); рицарський роман (зокрема «Трістан та Ізольда»). У візантійському письменстві переважали суто церковні жанри (гімни, проповіді Івана Золотоуста, Єфрема Сирина, Григорія Богослова, Романа Солодкоспівця). Найвидатніший митець Середньовіччя і водночас провісник наступної доби Відродження – італієць Данте Аліґ’єрі.

Собор у Кельні

Українське Середньовіччя (IX–XIII століття)

Ще в 5-му класі ви вивчали праукраїнські міфи, напевне, довідувалися про них і пізніше. Які з них ви пам’ятаєте? Як вони творилися?

УКРАЇНСЬКА АНТИКА

Найвідомішою у світі стала грецька й римська давнина. Проте решта європейських народів також розпочинали свій розвиток з міфічно-язичницького періоду. Праукраїнці

¹ Вітраж (франц. *вставляння шиб*) – різні зображення з кольорового скла у вікнах, дверях тощо.

(ру́сичі, ру́сїни) витворили потужну, високоорганізовану цивілізацію, котра проіснувала кілька тисячоліть, починаючи з трипільської культури (IV–III тисячоліття до н. е.). Вони стали першими *землеробами* в Європі (що й визначило українську ментальність), займалися також скотарством, мисливством, рибальством, розвивали ремесла – гончарство, медоваріння, обробляли метали. Намагалися жити мирно й демократично. На чужі землі не зазіхали, а тільки обороняли свої. Верховну владу в племені здійснювали народні збори – *віча*, де «всяк міг слово сказати». Віче обирало князя й контролювало його діяльність.

Релігія праукраїнців також вирізнялася гуманністю й високопоетичністю.

♦ Вона була *конкретною*: наші предки обожнювали й задобрювали обрядами та жертвопринесеннями те, від чого залежало їхнє існування, – сонце, вогонь, громовицю, воду, рослини, птахів, тварин.

♦ Вона була *анімістичною*¹ й *антропоморфною*² – виростала з настанови, що все у світі – предмети, рослини, тварини, природні явища – має душу: відчуває, мислить, сумує, радіє, мріє, живе, як і людина; що божества народжуються, одружуються, мають родини, обійстя, сваряться, миряться, закохуються тощо.

♦ Вона була *інтимною*, *сердечною*, *тотемічною*³: вважали, що божества доводяться людям предками, прямими родичами, відтак ставилися до них з повагою, щиро, довірливо (у «Слові про похід Ігорів» русичів названо Дажбожими внуками, славетного співця Бояна – Велесовим онуком).

Пригадайте народні казки, легенди, весільні обряди, «Слово про похід Ігорів». Як виявляються в них анімістичні, антропоморфні й тотемічні вірування наших пращурів?

Цікавими були уявлення русичів про **світобудову**: джерелом світла й життя вважали небесне яйце (звідси збережений досі культ писанки), з нього струмує творча сила, що впорядковує й нашу землю, підвішену над безоднею. Простір навколо землі заповнений своєрідною захисною енергією – душами пращурів, які допомагають живим чинити добро (звідси культ предків, обряд по́минок).

¹ Анімі́зм (лат. *душа*) – віра в те, що все у світі має душу.

² Антропоморфний (від грец. *людина* і *вид, форма*) – людиноподібний.

³ Тотемі́зм – стародавні вірування в кровну спорідненість між певними родом і *тотемом* – видом тварин, рослин, явищем природи.

Пригадайте вивчене на уроках історії: яким був пантеон¹ руських богів?

Місію духовних провідників свого племені на Русі виконували *волхви* (так називали жерців). Вони здійснювали релігійні обряди, займалися науками, зокрема астрономією, тлумачили в проповідях сутність предківської віри, передавали знання, були моральними суддями й порадиниками.

Відомостей про нашу прадавню язичницьку цивілізацію вкрай мало: принагідні згадки в літописах, «Слові про похід Ігорів», відблиски у фольклорі, археологічні знахідки. Єдиним докладним джерелом вважають «Велесову книгу». Це звід (збірка) міфів, літописів, легенд, проповідей, складених усно волхвами у V–VIII століттях нашої ери й записаних близько 870 року. У книзі йдеться про походження й розселення русичів, їхню героїчну боротьбу із загарбниками (обрами, готами, хозарами, греками, римлянами), про релігійні вірування й обряди, родовий уклад, державне правління, побут і ремесла.

Творче завдання Скориставшись дослідженням Григорія Ключека «Світ “Велесової книги”» та матеріалами з Інтернету, підготуйте усну доповідь «Таємниці “Велесової книги”». Зверніть увагу на дискусію науковців з приводу достовірності пам’ятки.

КИЇВСЬКА РУСЬ ТА ЇЇ КУЛЬТУРА

Власне Середньовіччя на українських землях розпочалося з розбудови централізованої держави – Київської Русі зі столицею в Києві (IX століття) та прийняття християнства (X століття). У час свого розквіту – за князювання Святослава Хороброго (рік народження невідомий – загинув 972 року), Володимира Великого (рік народження невідомий – помер 1015 року) та Ярослава Мудрого (987–1054) – руська держава охоплювала величезні території від Балтики до Чорного моря і від Карпат до Волги, підпорядковувала собі всі східнослов’янські та деякі фінські племена. Поступово вона стала найбільшою та наймогутнішою державою Європи. Ще в язичницький період русини досягли великих успіхів у військовій справі, зовнішній політиці, ремеслах, торгівлі, культурі, освіті, громадському житті.

Усі ці здобутки значно помножилися після того, як 988 року князь Володимир запровадив християнство.

Також поступово закладалися основи правового суспільства: за князя Ярослава Мудрого було прийняте перше зведення світського права (прообраз майбутніх конституцій) – «Руська

¹ П а н т е о н (від грец. *храм, присвячений богам*) – усі боги певного культу, віровчення.

4 РОЗДІЛ

Д. Нарбут. Київська Русь

правда». Це був найгуманніший, найдемократичніший правовий акт у тогочасній Європі.

Монархи провідних європейських держав мали за честь поріднитися з київськими князями. Так, доньки Ярослава були одружені з королями Франції, Швеції, Норвегії, Угорщини. Русичі підтримували тісні політичні, торговельні, культурні зв'язки з Візантією, Західною Європою, країнами Сходу.

Далеко за кордоном високо цінували ювелірні, різьбярські, зброярні, гончарні та інші вироби з Русі (наші предки освоїли понад 60 видів ремесел). Надзвичайної майстерності й самобутності досягли в Києві та інших містах краю дерев'яна, а потім і кам'яна архітектура, техніка будівництва золотoverхих теремів і церков, живопис і декоративне мистецтво. Переконливі свідчення цього – Десятинна церква (991–996 роки), Михайлівський собор, Золоті ворота, Софійський собор (1030–1050-ті роки) у Києві, Спасо-Преображенський, Єлицько-Успенський собори (XI століття), Борисо-Глібський собор (XII століття), Троїцько-Іллінський монастир (1069 рік) у Чернігові та інші численні шедеври зодчества.

Середньовічні українці виробили в архітектурі, інших видах мистецтва й ремесел власний **києворуський стиль**. Постав він безпосередньо з візантійського, але поступово набув непо-

вторних національних особливостей. Наші зодчі будували храми й палаци з плімфи (квадратної світложовтої дуже тонкої цегли). У мурування вкраплювали необроблений камінь. З дещо висунутих і заглиблених у стіну рядів плімфи та рожевуватого розчину викладали цегляні орнаменти, що надавало інтер'єру легкості й стриманої ошатності.

Найвеличнішим храмом візантійської традиції, що зберігся досі, є **собор Святої Софії** (це значить – Премудрості Божої), зведений у Києві за наказом Ярослава Мудрого. Первісно собор мав 13 куполів (бань), що символізували Ісуса Христа й 12 апостолів; 4 вищі куполи, найближчі до центрального, нагадували про чотирьох євангелістів – Матвія, Марка, Луку й Івана. Простір під головним куполом являє собою обрамлений арками величезний хрест. Христос Вседержитель зображений у куполі, ніби в недосяжній далині неба, а на стіні над вівтарем (підвищенням у центрі храму) – зосереджена й сувора постать Богоматері (Оранти). Її руки піднесені високо вгору в молитві. Вишневий колір убрання, що огортає її голову й плечі, символізує страждання. Так з християнською традицією переплівся прадавній український культ жінки-матері. Стіни собору прикрашені чудовими фресками та мозаїкою (її виконували зі смальти – кольорового непрозорого скла).

Богоматір Оранта
в Софійському соборі. Київ

У Києві та інших руських містах налічувалося *більше 200 шкіл*, де навчалася майже тисяча учнів (хлопчиків). У столиці працювала школа і для дівчат. Такими здобутками не могла похвалитися тоді жодна європейська столиця.

Розвивалися в руській державі *малярство* (іконопис, мозаїка, книжкова мініатюра), *музичне й театральне мистецтво*. При князівських дворах готували професійних музикантів, співаків, танцюристів, акторів. Вони виступали на святах, урочистостях. Поширені на той час музичні інструменти – сопілка, лютня, гуслі, арфа, гобой, флейта, тарілки, сурма, бубон, литаври.

Ще з дохристиянських часів існували на Русі *писемність і література*. Найстаріша серед відомих пам'яток прадавньоукраїнського письменства – уже згадувана «**Велесова книга**». Її текст написаний специфічною ранньослов'янською абеткою («велесовицею»), літери випалені на дубових дощечках, зв'яза-

них між собою. Так, очевидно, виглядали наші первісні дерев'яні «книги».

З утвердженням християнства прадавньоукраїнська мова була витіснена з культурно-державного вжитку (але залишалася живою розмовною). Натомість поширилося письменство *церковнослов'янською мовою*. Разом з нею запровадили нову, простішу абетку, укладену болгарськими просвітниками Кирилом і Мефодієм близько 863 року на основі ранньослов'янських та грецьких літер (*кирілиця*). Інтерес до письменства зріс особливо відтоді, як Володимир запровадив на Русі школи, а Ярослав відкрив першу бібліотеку при Софійському соборі.

У цей час книги писали вже на пергаменті (особливим способом обробленій шкірі). Точніше сказати – не писали, а «малювали»: кожен букву виводили пензликом окремо від інших, застосовуючи спеціальну фарбу. Заголовні літери робили значно більшими й прикрашали химерними орнаментами. Вміщували також у книгах витончені мініатюри (малюнки у вигляді заставки чи на всю сторінку), що зображали християнські сюжети або картини з життя Русі. Таке письмо називають *устав* (з XIV століття його замінив простіший *півустав*, а в XV столітті перейшли на ще простіший – *скоріпис*, який нагадує сучасне письмо).

Рукописних пам'яток руських часів було десятки тисяч. Адже «укладання» книг на Русі вважалося благочестивою державною справою, слову ж відводили роль посередника, що забезпечує зв'язок між божественним і земним.

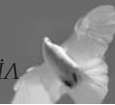
Найдавніші руські книги християнської доби, що збереглися до наших днів, – Остромирове євангеліє та Ізборники Святослава.

Остромирове євангеліє містить 294 пергаментні аркуші з євангельськими читаннями для недільних днів і свят. Написав його в 1056–1057 роках, імовірно, дяк-киянин Григорій для новгородського посадника (намісника київського князя) Остромира. Святина зберігалася в Софійському соборі в Новгороді, від початку XIX століття знаходиться в Петербурзі.

Остромирове євангеліє

Ізборники Святослава – це дві книги, написані для київського князя Святослава Ярославовича. Ізборник 1073 року – копія збірника, створеного в Болгарії для царя Симеона. У ньому викладено Святе Письмо, вміщено статті про історію християнства та відомості з тогочасних наук (граматики, ри-

торики, логіки, поетики). В Ізборник 1076 року вже ввійшли не перекладні матеріали, а твори руських авторів, що проповідували морально-християнські заповіді. Є тут пояснення складних місць Святого Письма, поради для заможних, повчання батьків дітям, статті про піст, молитву, про читання книг. Уклав книгу Іван, ігумен Печерський. Цей Ізборник цінний тим, що доносить до нас уявлення далеких предків про добро і зло, духовність, істину.

Князівські міжусобиці та монголо-татарська навала (1237–1241 роки) призвели до роздроблення й занепаду Русі, більшість удільних князівств потрапила під владу Золотої Орди. Але оплотом руської державності й культури ще понад сто років (до 1340 року) залишалося могутнє *Галицько-Волинське князівство*. Лише тому Україна-Русь втратила незалежність – опинилася під владою Литви, а згодом Польщі.

ОСОБЛИВОСТІ РУСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. З огляду на бурхливу, трагічну історію до нас дійшло в первісному вигляді дуже мало пам'яток давньої літератури (з XI століття, наприклад, усього 33), хоча існувало їх десятки тисяч. Деякі твори збереглися частково, деякі втрачені цілком, і ми дізнаємося про них лише зі згадок в інших джерелах. На цій підставі досі тривають дискусії серед науковців з приводу *автентичності*¹, скажімо, «Велесової книги» чи «Слова про похід Ігорів». Скептики твердять, що це підробки, виготовлені у XVIII, XIX або й XX століттях. Але більшість дослідників переконливо доводять, що ці пам'ятки справжні.

2. Досі залишаються невідомими імена авторів багатьох творів руської літератури. Адже тоді важливо було те, що написано в книзі, а не хто її написав. Більше того, повідомляти про своє авторство вважали великим гріхом – виявом гордині автора, бо писання книг – дар Божий.

Також варто враховувати, що книги на Русі поширювалися шляхом численних переписувань (адже друкарський верстат винайдено лише в середині XV століття). І майже кожен переписувач щось доповнював чи змінював у книзі: про якісь описані події знав більше і додавав своє, якісь епізоди твору йому не подобалися, тому викидав чи переробляв їх, зрештою, не міг розібрати слово і пропускав його чи замінював іншим, просто робив описки. Кожне таке переписування тексту з його змінами називають *редакцією*. Отож на основі початкової редакції (первісного тексту) з'являлася друга, а на її основі третя і т. д.

¹ А в т е н т и ч н и й (грец. *достовірно*) – справжній, достовірний текст певного автора.

3. Рамки літератури в ту добу були значно ширшими, аніж зараз, – сюди входили майже всі писані тексти (тому прийнятнішим для цього періоду є термін не «художня література», а «письменство»).

✳ **Основні жанри руського письменства.** В українському середньовічному письменстві розрізняють такі види творів:

◆ за авторством – *перекладні* (запозичені в інших народів, перекладені) й *оригінальні* (написані нашими авторами);

◆ за тематикою – *церковні* (на релігійні теми та богослужбового призначення) і *світські* (що змальовували світське, позацерковне життя).

Руська словесність того часу виробила цілу систему різноманітних жанрів. Стисло розглянемо найпоширеніші з них.

◆ **Життя, або агіографія** (від грец. *святий* і *пишу*) – життєписи людей, що прославилися богоспасенними справами і долучені християнською церквою до числа святих (канонізовані). Мета таких творів – дати взірець подвижництва для наслідування.

Розрізняють два типи збірників житій – *календарні* й *некалендарні*. У *календарних* твори розміщувалися за річним колом церковного календаря, у порядку днів пам'яті святих. Це, зокрема, так звані Четьї мінєї. До *некалендарних* належали патерики (тобто отечники), у яких життя святих отців розміщувалися за абеткою, тематикою чи за територіальним принципом (Єгипетський або Римський патерики, Києво-Печерський патерик).

◆ **Літописи** (тобто описи літ, років) – це зводи (зібрання) в *хронологічному* порядку коротких записів чи докладних розповідей про історичні події руської та козацької епох.

Літописи укладали для того, аби зберегти пам'ять про минулі часи. Це одночасно й історичні документи, й художні твори. Вони містять легенди, вояцькі повісті, життя, різноманітні документи. У язичницьку добу їх складали волхви («Велесова книга»), у християнську – ченці («Повість минулих літ»).

У літописах за роками (літами) фіксували інформацію про князювання, війни, державні перевороти, дипломатичні угоди, стихійні лиха тощо. Автори спиралися переважно на попередні літописні зводи, а також на доступні тоді документи, усні розповіді (легенди, міфи, перекази, свідчення очевидців), а то й на власні враження (якщо доводилося самому спостерігати за описаними подіями). Найвидатнішою пам'яткою руського літописання вважається «Повість минулих літ».

◆ **Прόповіді** – літературно-ораторські твори релігійного змісту, урочистого або повчального характеру. Здавна викори-

стовувалися церквою для пропаганди й тлумачення християнських ідей. Визнаними майстрами цього жанру були Іван Золотоуст і Августин Блаженний. На Русі проповіді з'явилися разом з християнством, спочатку – переклади візантійських авторів, а далі й оригінальні твори. Найвідоміша серед перших руських проповідей – «Слово про Закон і Благодать» Іларіона – першого русина, висвяченого на митрополита київського. Автор зіставляє у творі Старий Заповіт, що спирався на закон (примус, насильство, страх, кару), і Новий Заповіт, що несе благодать (любов, віру, свободу). У творі прославлено мудрість і далекоглядність Володимира Великого, що відкрив благодать християнства Руській землі. Пізніше жанр проповіді активізувала *полемічна література* (кінець XVI – початок XVII століття).

♦ **Послання** – це публіцистичний твір, написаний у формі *листа-звернення* до певної особи чи багатьох осіб. Фундатором цього жанру вважають римського поета, який жив у I столітті до нашої ери, *Горация*. У «Посланні до Пізонів» він виклав свої погляди на поетичну творчість, правила творення мистецтва.

Жанрові ознаки послання:

- ♦ обов'язковий образ адресата;
- ♦ настанова на спілкування з ним автора;
- ♦ діалогічна форма, звернення, зокрема риторичні, розмовні інтонації тощо.

Яскравим зразком цього жанру в прадавньоукраїнській літературі є «Повчання дітям» *Володимира Мономаха* (очевидно, 1117 року). Це духовний заповіт київського князя Володимира (1053–1125) нащадкам. Мономах пристрасно заповідає руським князям жити в мирі та взаємодопомозі, понад усе дбати про єдність і розквіт вітчизни. «Повчання дітям» розкриває цілу концепцію виховання – від родинного до державного, від релігійного до практично-життєвого. Князь наголошує, що вчити й виховувати треба насамперед любов'ю й доброчинністю. Фактично в цьому творі закладаються основи такої популярної надалі в Україні «філософії серця», яку розвинуть згодом Григорій Сковорода, Микола Гоголь, Тарас Шевченко, Памфил Юркевич.

Визначним майстром послання в староукраїнську добу був *Іван Вишенський* («Посланіє до єпископів»). Цю традицію продовжили Тарас Шевченко («До Основ'яненка», «Гоголю», «Посланіє»), Іван Франко («Сідоглавному») та інші автори.

СВІТ БІБЛІЇ

Чи читали ви Біблію? Хто й коли написав цю книгу? Скільки частин вона має? Чому така популярна у світі? Що пов'язує дві релігії – юдаїзм і християнство?

✳ **Загальні відомості про Біблію.** Від часів прийняття християнства найпопулярнішою перекладною книгою в Русі-Україні була і залишається Біблія. Власне, це найавторитетніша на всій планеті книга. Напевно, немає жодного мислителя, митця в західному (європейськоцентричному) світі, котрий би не звертався до ідей, образів, мотивів цієї богонатхненної книги.

Б і б л і я (грец. *збірка книг*) – це стародавній священний збірник духовних творів. Богослови визначають Біблію як слово Боже, яким Всевишній об'явив нам вічну правду про Себе і про нас. Має Біблія дві частини – Старий (Вітхий) і Новий Заповіти. Юдеї визнають священною лише першу частину, християни – обидві.

Час появи перших біблійних текстів – 3500 років тому. Це майже за тисячу років до Будди й Конфуція – творців найвпливовіших східних релігійно-філософських учень. Писано Біблію трьома мовами – староеврейською (гібрім), арамейською і грецькою. Донині у світі видано близько трьох мільярдів примірників цієї книги майже двома тисячами мов.

✳ **Побудова і жанрова палітра Біблії.** Біблія – справжня бібліотека під однією обкладинкою. Налічує вона 66 книг (39 у Старому Заповіті, 27 – у Новому). Тексти творилися на трьох континентах (в Азії, Африці, Європі) сорока авторами протягом півтори тисячі років. Попри це, загальна *побудова* Святого Письма вельми гармонійна й послідовна, причому однотипна в обох частинах.

Старий Заповіт сформовано з чотирьох блоків:

- 1) передісторія єврейських племен, прадавнина (це – П'ятикнижжя Мойсея: Буття, Вихід, Левіт, Числа, Второзаконня);
- 2) історія єврейського народу (книги Суддів, Рут, Самуїла, Царів, Хронік, Естер та ін.);
- 3) літературні пам'ятки євреїв (книги навчальні поетичні – Йова, Псалмів, Приповідок Соломонових, Мудрості, Пісня пісень);
- 4) передбачення майбутнього (книги пророків Ісаїї, Єремії, Єзекиїля, Даниїла, Осії та ін.).

За тим самим принципом укладений і Новий Заповіт:

- 1) чотири Євангелія (грец. *блага, радісна вість про спасіння*) – це розповіді апостолів (учнів) про народження, життя, вчення, подвиги, смерть і воскресіння Вчителя – Ісуса Христа;
- 2) Діяння святих апостолів – розповідь про долю апостолів після вознесіння Спасителя, про перші християнські громади;

3) Послання святих апостолів Павла, Якова, Петра, Івана, Юди – ідеологічна частина, де розкривається суть християнського віровчення;

4) Апокаліпсис (Об'явлення) Івана Богослова – прикінцеве пророцтво майбутнього, яке було показане (об'явлене) Іванові.

Біблія вирізняється *жанровим розмаїттям*. Тут знаходимо міфи, хроніки, ритуальні та юридичні кодекси, народні пісні, псалми, любовну лірику, притчі, афоризми, героїчні описи тощо.

Яскравий зразок біблійної лірики – **Книга псалмів**. Слово «псалом» грецького походження, воно означає піснеспів у супроводі струнного музичного інструмента, схожого на гуслі, – псалтеріона. У канонічній збірці 150 псалмів. Створювали їх різні псалмоспівці. Більшу частину – 73 – приписують найславнішому цареві Ізраїлю *Давидові*. У цих творах виявляються різноманітні почуття людської душі, що молиться, говорить з Богом, – смуток і радість, віра й сумнів, подяка й нарікання.

Знайдіть у Книзі псалмів бодай по одному твору, що розгортає кожен зі згаданих мотивів. Навчіться виразно читати псалом, який вас найбільше зацікавив.

Читаючи псалми, врахуйте: вони пройняті орієнтальною (східною) метафориною та фразеологією, що іноді дивує, а то й насторожує. Візьмімо хоч би постійні благання псалмоспівців до Бога, аби помстився їхнім ворогам. Річ у тім, що на Сході прокльонами, як і іншими афоризмами, просто виявляли бурхливі емоції, але не вдумувалися в їхнє дослівне значення. Бог у псалмах наділений людськими почуттями – гнівається, ревнує, стомлюється. Автори звертаються до Нього, як один до одного в повсякденні («обернися до мене», «зверни очі свої», «не барися»). Так псалмоспівці намагалися збудити й постійно підтримувати в людях довіру до Всевишнього, бажання діяти за Його заповідями.

В Україні Псалтир набув особливої популярності. Його використовували як богослужбник, молитовник, шкільний підручник. За мотивами псалмів лірники складали «духовні вірші», або псальми. Ці твори справили великий вплив на Григорія Сковороду (збірка «Сад божественних пісень»). За сковородинівськими псальмами навчався грамоти Тарас Шевченко, а згодом написав цикл переспівів «Давидові псалми». Відомі переспіви псалмів і в XX столітті – цикл Ліни Костенко.

Дивовижною збіркою лірики кохання є **Пісня пісень**, автором якої вважають царя-мудреця *Соломона*, Давидового сина. Очевидно, спершу це були пісні, що виконувалися під час

весільного обряду нареченим, нареченою, друзками, гостями. Але проступає й глибший, алегоричний зміст: у книзі високо-поетично оспівується й прославляється палке, щире кохання як найвище людське щастя. Дарована нам здатність кохати засвідчує безмежну любов Творця до людини.

Неоціненну скарбницю біблійної мудрості дарує нам **Книга приповідок** (або приказок, тобто афоризмів). Вона дає настанови, як треба чинити, аби жити чесно, мудро, богоугодно. Тут розглянуті визначальні моральні якості: мудрість і глупота, любов і ненависть, побожність і безбожність. Багато сказано про етику взаємин між людиною і Богом, батьками й дітьми, можновладцями й підвладними, чоловіками й жінками, друзями й ворогами. Більшість приповідок написав цар Соломон.

Прочитайте з Книги приповідок вислови 5:22 (5-та глава, 22-й вірш), 15:12, 15:30, 24:19–20, 3:13–18, 11:24–25. Чи згодні ви з цими повчаннями? Чи можете підтвердити або спростувати їх власними життєвими спостереженнями?

★ **Біблійна картина світу.** Читати, а головне, розуміти Біблію справді складно. Однак в ній закодована найвища мудрість буття, Істина. Лишень осягати її кожен має сам для себе (тут чужий досвід мало допоможе), осягати все життя, щоразу заново. Що мудрішою, духовно багатшою стає людина, то глибший рівень цієї книги відкриває. Річ у тім, що Біблія, за твердженням богословів, написана людьми, але натхненними Святим Духом. Відтак це наскрізь *символічний текст*. У ній прочитуються одразу два смислові рівні: *зовнішній*, створений суто земним, практичним людським розумом, і *внутрішній* – голос ідеально досконалого Божого і людського духу, що може звертатися до нас, істот матеріальних, тільки інакомовно. Не випадково найпоширеніший жанр Біблії – *притча*.

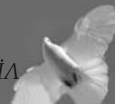

Пригадайте вивчене у попередніх класах. 1. Що таке символ, алегорія? Чим вони схожі, а чим різняться? 2. Що таке притча? Чим відрізняється притча від байки? 3. Які образи-символи з Біблії та світової літератури ви вже знаєте?

Будь-яка язичницька релігія виходить з уявлення про багатобожжя (нібито кожною гранню життя опікується відповідне божество). Давні ж євреї одні з перших дійшли думки, що за всієї різноманітності світу **Бог єдиний**.

Він – Той, хто створив Всесвіт, дав буття всьому сущому, а тепер упорядковує і виправляє світорух. Господню волю здійснюють сила-силенна **янголів**, або ангелів (з грец. *посланець, вісник*). Це духи, досконаліші за людей, але створені служити Богові й людині.

Відомі імена деяких **архангелів** (старших янголів) – Михаїл, Гавриїл, Рафаїл. Архангелом спочатку був і Люцифер

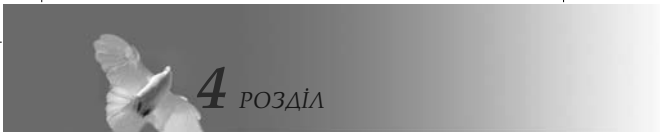

(або Сатанаїл, Самаель). Але його здолала гординя: він позаздрив Господові й забажав сам стати богом. За це він і ті янголи, що його підтримали, були скинуті з Неба в пекло. Відтоді у Всесвіті точиться непримиренна боротьба двох начал – світла й темряви, добра і зла. Поле цього бою – людські душі. Ставши першогрішником, Сатана спокусив на гріх і Єву, далі – Каїна (першого людиновбивцю), зманює й досі на шлях зла слабких духом людей. Сатана в перекладі – противник, диявол – наклепник.

Добро в Біблії втілює *рай* (дослівно *закритий сад*), зло – *пекло* (від *пекти*). Рай знаходиться на землі (в країні Еден, Едем) і на Небі, пекло – під землею. Це фактично символи гармонії і дисгармонії.

Творчі завдання Вдумливо прочитайте глави 1–3 Книги Буття про творення світу і людини та прабатьківський гріх. Дайте відповіді на запитання. 1. Чому людина відрізняється від решти творінь Божих? 2. Бог створив людину за образом і подобою своєю. Як ви вважаєте, тут ідеться про зовнішню, тілесну схожість чи внутрішню, духовну? 3. З якою метою Господь створив людину (відтак у чому людська природа, покликання)? 4. Що значить «хай панують» (Буття. – 1:26)? Тобто ми маємо стати жорстокими тиранами, визискувачами світу чи дбайливими господарями, творцями? 5. Над ким Бог дозволив нам панувати, а над ким – ні (Буття. – 1:26)? Себто якою створена сама людина – підлеглою чи цілком вільною? 6. У чому полягає прабатьківський гріх (Буття. – 2–3): у тому, що людина пізнала добро і зло (здобула свідомість), чи в тому, що відмовилася слухати Бога, вирішила жити лише власним розумом, іти своїм, окремим шляхом? 7. Чи справдилася після гріхопадіння обіцянка диявола – люди стали «немов боги»? Що не дозволяє людині бути Богом? 8. У Біблії є три схожі епізоди, коли Господь міг припинити зло чи запобігти йому, але не зробив цього: 1. Будучи всемогутнім, Він не знищив диявола-спокусника, а тільки повалив його в пекло. 2. Знаючи майбутнє, Він, однак, не перешкодив Єві й Адамові вчинити первородний гріх. 3. Нарешті, будучи всесильним, Ісус не зійшов з хреста в славі й величі. Якби це зробив, усі переконалися б, що Він – Бог, і в страху впали б перед ним на коліна. Чому Бог діяв саме так? Свобода – це привілей чи відповідальність? Створивши людину абсолютно вільною, чи може Господь якось обмежувати її свободу? 9. Чому вважають, що до появи людини світ був монологічним (говорив і активно діяв тільки Бог), зі створенням людини світ став діалогічним? 10. Чи згодні ви з таким судженням Миколи Бердяєва: «Міф про гріхопадіння надзвичайно підносить, а не принижує людину... Якщо людина є істотою, що впала, і якщо впала вона через притаманну їй первісну свободу, то це значить, що вона є істота висока, вільний дух. Усвідомлення в собі первородного гріха є не тільки самоприниженням людини, але і її самозвеличенням. Людина впала з висоти і може на висоту піднятися... Міф про гріхопадіння є міфом про велич людини»? Свої докази вмотивуйте.

4 РОЗДІЛ

Суворим біблійним попередженням людству звучить розповідь про **Всесвітній потоп** (Буття. – 4–8). Господь тут показаний дуже суворим суддею. Але, вочевидь, ця історія насамперед має педагогічну мету – застерегти слабкодушних, несвідомих людей. Насправді не Бог карає людину, а вона сама себе, зрікаючись любові, відходячи від Бога – джерела життя. Ще одна гіпербола: потоп, очевидно, не був планетарним. Вислів «уся земля» у Старому Заповіті часто означає «весь відомий нам (тобто давнім євреям) світ». Хоча тоді, напевно, справді відбувся гігантський катаклізм, бо згадки про нього збереглися в міфах багатьох східних народів. Але суть повчання в тому, що одержав попередження від Бога і вижив не найсильніший чи найхитріший, а найправедніший чоловік.

Творчі завдання Прочитайте притчу про вавилонську вежу (Буття. – 11). Який, на ваш погляд, її символічний зміст? Порівняйте ваше трактування із запропонованим нижче.

Зібравшись будувати місто й башту до неба, нащадки Ноя, власне, повторюють прабатьківський гріх через ту ж гординю: хочуть «вчинити собі ім'я» (стати «як боги»). Цей лихий вибір зробили *не всі, але для всіх*. Бо ж очільники Вавилону намагаються втримати людство єдиним. Тому Господь розділив мови (а отже, й способи мислення людей), розділивши людство на різні народи. А відтак допоміг людям уникнути ще одного гріхопадіння. Тобто всезагальна єдність людей – не завжди благо. Важливо, для чого ця єдність. Лише прагнення людини до чогось вищого, ніж є вона сама, підносить, вивищує її. Гординя ж, егоїстичне поклоніння собі (а не Духові, не Богові) знищує. Оскільки ніхто з нас не знає остаточної істини, то хай зав'язується діалог часткових істин різних людей і народів. Лише так можемо долати помилки й наївні уявлення, духовно виростати.

Чи не помічаєте ви в сучасному світі спроб повторити замір будівників вавилонської вежі? Якщо так, то в чому ці спроби виявляються?

Найціннішими в Старому Заповіті є **десять заповідей Божих**, які стали основою загальнолюдської моралі. Як вони з'явилися?

Щоб відповісти на це запитання, огляньмо побіжно біблійну історію євреїв – символічну історію пошуку Істини, шляху до Бога. Близько 1850 року до Різдва невелика частина (рід, близько 300 душ) племені арамеїв, котрі жили в Месопотамії, вирушила на захід, у землю Ханаан (Палестина). Їх очолив вождь

Авраам. Ці люди заснували новий народ – єврейський¹. Як уже мовилося, ці прибульці були монотеїстами. Релігія Авраама (юдаїзм) набула форми Союзу, або Завіту, з Богом. За Біблією, Бог пообіцяв, що колись нащадки Авраама вже не будуть вигнанцями в чужому краю, а стануть народом і одержать Ханаан у володіння. Звідси вислів «земля обітована» (себто обіцяна).

Близько 1700 року до Різдва через Ханаан прокотилися спустошливі війни та ще й почалася небачена посуха. Тому **Яків** (або Ізраїль), спадкоємець Авраама, який об'єднав єврейські роди (коліна), повів свій народ у Єгипет. Фараони доручили євреям пасти худобу. Утікачі жили в цій країні досить спокійно понад 400 років. Але близько 1300 року почалося нове (останнє) зміцнення єгипетської держави, розгорнулися численні гігантські новобудови. Отож єврейських пастухів пригнали на ці будівництва й визискували, зневажали. З часом серед принижених з'явилися проповідники, що закликали євреїв покинути рабську працю і йти в пустелю поклонятися Богові Авраама (предків). Найвідомішим із цих проповідників став **Месу́** (або **Мойсей**). Він був вихідцем з привілейованого стану, мав єгипетське виховання, навіть ім'я, але зберіг національну гідність. Побачивши, як на будівництві єгипетський наглядач мордує єврея, Мойсей убив кривдника. Від покарання втік у Синайську пустелю, де став пастухом.

Одного разу Мойсей зайшов з худобою далеко в гори й опинився в якомусь прадавньому святилищі. Там чудесним вогнем перед ним спалахнув терновий кущ, що не обпалює і не гасне (*неопалима купина*). З того полум'я чоловік почув голос Бога **Ягве** (Той, що являється, Сущий). Ягве звелів йому визволити свій народ з рабства, привести до цієї святої гори Сіон і пообіцяв указати шлях до землі обітованої.

З такою новиною Мойсей повернувся до народу. Але євреї зустріли його спочатку недовіркою і навіть вороже. У цей час у країні спалахнула епідемія. І народ таки зважився на втечу (вихід).

З Божою допомогою втікачі врятувалися від переслідувань колісниць фараона, від спраги й дісталися до Сіону. Мойсей зійшов на гору, де шаленіла гроза, і за мить з'явився з-за чорних хмар, несучи в руках скрижаль – дві кам'яні плити, на яких було викарбовано десять заповідей Божих.

Прочитайте ці заповіді (Вихід. – 20:1–17). Як ви розумієте кожну з них? Чи залишаються вони актуальними нині?

¹ Є в р е ї (від давньоєвр. *той бік, заріччя*) – так називали плем'я Авраама, що прийшло з-за ріки Йордан, корінні мешканці Ханаану. Звідси й «іврит» – мова ібрів.

Натхненні Мойсеєм, євреї таки домоглися свого – дійшли до Ханаану, а згодом збудували на цих благословених землях могутнє царство Ізраїль.

✳ **Суть християнства.** На початку нової ери в Ізраїлі, вже знесиленому й загарбаному Римом, з глибин юдаїзму виникла принципово нова релігія – **християнство**. Її творцем став *Ісус Христос*. Хто Він?

Уважно прочитайте Євангеліє від Матвія, а краще – усі чотири Євангелія, аби знайти відповіді на ці запитання. 1. Де і коли народився Христос? 2. Що в житті Ісуса вас найбільше вразило? 3. За що Його арештували й стратили? 4. Як повелися під час розправи над Учителем апостоли? Чому? 5. За якою логікою діяв Пилат? У чому його злочин? 6. Як відбулося воскресіння?

Як свідчить Новий Заповіт, єдиний Бог виявляє себе у світі в трьох іпостасях (особах, вимірах): Бог-Отець, що створив усе суще; Бог-Син, Спаситель людства, і Дух Божий (Святий) – вільна енергія, що творить з мертвого живе, з примітивного – досконале. Дух пов'язує Отця і Сина, а також людину з Богом. Це і називають таїнством Пресвятої Трійці.

Бог-Син (Слово, Світло) був народжений ще до створення світу. Більше того, сам світ одержав своє життя через Нього.

Прочитайте початок Євангелія від Івана (1:1–5). Як ви розумієте символіку цього опису?

Але коли людство «подорослішало» настільки, щоб робити свідомий самостійний вибір, Бог-Син народився вдруге, уже фізично. Він прийшов до людей, щоб повернути їх до Бога. Син

Й. Кондзелевич. Нерукотворний Спас

Божий став і Сином Людським. Ці дві іпостасі існували в Ньому неподільно. Бог як буття суто духовне не має тіла, не знає болю, смерті; як повнота всього – нічого не потребує. В особі ж Спасителя Він здобув тіло, став смертним: стомлювався, терпів біль, голод, спрагу, по-людськи любив, дружив, мріяв, гамував гнів тощо. Тобто набув усіх людських якостей, крім злих, подивився на світ очима людини. І водночас показав людині, що можна бути тілесним, але досконалим, безгрішним – Боголюдиною. Отже, Христос – це найвищий вияв розпочатого ще в час творіння діалогу Бога й людини.

Прочитайте главу 14 Євангелія від Івана, знайдіть у ній підтвердження щойно висловленої думки.

У чому ж істина Христова?

1. Прочитайте вірші 35–40 глави 22 Євангелія від Матвія. Подумайте, чи можна любити людину, не люблячи Бога, і навпаки? Чому? 2. Прочитайте вірші 38–48 глави 5 Євангелія від Матвія. Поміркуйте: Христос закликає не противитися злу фізично чи духовно? Любити ворога – це підкорятися його злу чи відверто протестувати, обстоювати правду, але прощати кривдників? 3. Прочитайте вірші 31–45 глави 25 Євангелія від Матвія. Узагальніть названі якості. За яким критерієм буде розрізняти Ісус на Останньому суді людей добрих і злих? 4. Чи легко виконувати Христові заповіді в повсякденному житті? Чому ми це так рідко робимо?

Творче завдання Прочитайте Нагірну проповідь Ісуса Христа (Матвій. – 4–7; Лука. – 6:20–49). Зробіть розгорнутий висновок, пояснивши суть Христового вчення.

Прочитайте притчу про сіяча (Матвій. – 13:1–23) і дайте відповіді на запитання. 1. Що може перешкодити людині пізнати Христове вчення і жити за ним? Чи є ці перешкоди й нині? 2. Прочитайте притчу про блудного сина (Лука. – 15:11–32). Поміркуйте над її алегоричним змістом. 3. Чи прощає Бог грішників? Чому? 4. Що повинна відчувати, пережити в душі людина, аби мати шанс на прощення? 5. Чи поділяєте ви обурення старшого сина? Вчитайтесь у зміст слів, якими батько потішає його. Що вони значать? 6. Поміркуйте, чи не пов'язана якась історія українців, усього людства з притчею про блудного сина. Якщо так, то на якому етапі життєвого шляху молодшого сина ми перебуваємо?

✳ **Біблія і Україна.** Перший слов'янський переклад Святого Письма зробили болгарські просвітителі Кирило і Мефодій близько 863 року. Цей текст поширився й на Русі староболгарською (згодом вона названа *церковнослов'янською*), адже ця мова була досить зрозумілою для русичів. Пізніші переписувачі Біблії наповнювали текст живомовними, українськими

Пересопницьке євангеліє

елементами (*Остромирове, Реймське¹, Пересопницьке євангелія*). Ця ж традиція продовжилася і в друкованих виданнях (*Острозька біблія* 1581 року – перша повна друкована Біблія церковнослов'янською мовою).

До середини XIX століття на-зріла нагальна потреба перекласти Святе Письмо живою українською мовою. З одного боку, церковнослов'янський текст ставав для народу незрозумілим, з іншого – уже досить розвинулася рідна літературна мова. Ідею перекладу Біблії виношував Тарас Шевченко (але встиг зробити лише переспіви з пророків і псалмів). Його задум після багатьох літ копіткої праці втілили *Пантелеймон Куліш, Іван Пулюй, Іван Нечуй-Левицький*. Перший повний переклад Святого Письма

українською мовою з'явився друком *1903 року* за кордоном (у Відні), бо московські імперські й церковні власті дозволяли перекладати Біблію тільки російською. Українські переклади здійснювали також Олександр Бачинський (1903), Ярослав Левицький (1921), Іван Огієнко (митрополит Іларіон) (1962), Іван Хоменко, за сприяння Василя Барки й Михайла Ореста (1963), багато інших культурних діячів.

Біблія справила величезний вплив на українську культуру не лише Середньовіччя, а й усіх подальших епох. *Письменники* постійно брали з неї сюжети, ідеї, мотиви, образи, афоризми, запозичували жанри (псалом, притча, послання тощо). Особливо виразно біблійні мотиви виявилися у творчості Іларіона Київського, Івана Вишенського, Григорія Сковороди, Миколи Гоголя, Тараса Шевченка, Івана Франка, Лесі Українки, Гната Хоткевича, Наталени Королеви, Ольги Кобилянської, Павла Тичини, Богдана-Ігоря Антоновича, Василя Барки, Євгена Маланюка, Наталії Лівицької-Холодної, Олега Ольжича, Емми Андіївської, Василя Стуса, Дмитра Павличка, Ліни Костенко, Івана Драча та багатьох інших майстрів слова.

Біблійні сюжети успішно розробляли *художники*: Іван

¹ Реймське євангеліє створене в першій половині XI століття, його вивезла до Франції як віно (посаг) дочка Ярослава Мудрого Анна, виходячи заміж за короля Генріха I. На цьому Євангелії присягали під час коронації французькі королі аж до початку XIX століття.

Щирський, Олександр і Леон Тарасевичі, Григорій Левицький, Антін Лосенко, Володимир Боровиковський, Тарас Шевченко, Микола Ге, Петро Холодний, Іван Марчук; *архітектори*: Степан Ковнір, Іван Григорівич-Бірський, Владислав Городецький; *композитори*: Максим Березовський, Артем Ведель, Дмитро Бортнянський, Кирило Стеценко. Святе Письмо на віки-вічні є живильним джерелом натхнення для митців, співрозмовником для мислителів, розрадою для читачів. Бо несе в собі незгасне світло Істини і Краси.

Творче завдання Як ви розумієте нижчеподані міркування мислителів? Підтверджуючи або заперечуючи їх, наведіть приклади з літератури, історії, точних наук, власного життєвого досвіду.

♦ «У Біблії закладено (як і в усьому) подвійне начало, вона і Бог, і змії одночасно. Хто не здатний духовно розуміти її, той може накоїти собі багато лиха, замість користі мати шкоду» (Григорій Сковорода).

♦ «Коли людина заперечує Бога, то одразу стає на його місце або накладає на себе руки» (Федір Достоєвський).

♦ «Малі знання ведуть від Бога, а великі повертають до Нього» (Френсис Бекон, видатний англійський філософ, засновник експериментальної науки Нового часу).

♦ «Сумніватися в існуванні Бога значило б заперечувати, що будь-який наслідок має свою причину, і твердити, що ніщо змогло зробити щось» (Ален Кардек, англійський мислитель-містик).

♦ «Порядок у Всесвіті свідчить про істинність твердження: “На початку – Бог”» (Артур Комптон, видатний фізик, лауреат Нобелівської премії).

ОРИГІНАЛЬНА ЛІТЕРАТУРА РУСИ-УКРАЇНИ

В українському письменстві, культурі Середньовіччя почергово розвинулися два напрями – *монументалізм* і *орнаменталізм*.

Монументалізм¹ (IX – початок XII століття)

Для мистецтва цього напрямку характерні:

1. Масштабність, величавість, суворість.
2. Зосередження уваги на змісті.
3. Незначна кількість формальних прикрас, серед яких найхарактерніші – паралелізм сусідніх речень або думок, алітерації, окремі порівняння («стріли, як дощ, ворожі полки, як ліси»), епітети-прізвиська (Святополк Окаянний, Боняк Шолудивий).

¹ М о н у м е н т а л ь н и й (від лат. *нагаду*ю) – ґрунтовний, міцний, величезний, пов’язаний зі спорудами, пам’ятниками.

4. Чіткість, простота композиції та синтаксису.
5. Християнський оптимізм, радість з того, що Русь об'єдналася навколо однієї правдивої віри.
6. Державницька ідеологія – заклик до творення централізованої могутньої держави.

Серед визначних творів монументального напрямку – «Повість минулих літ», «Повчання дітям» Володимира Мономаха, проповіді Феодосія Печерського, «Житіє Феодосія Печерського», «Слово про Закон і Благодать» митрополита Іларіона, «Житіє Бориса і Гліба».

«ПОВІСТЬ МИНУЛИХ ЛІТ»

Найвідоміший зразок монументалізму – «Повість врем'яних (тобто минулих. – В.П.) літ». Це – перше відоме нам літописне зведення, укладене в Києві на початку XII століття, яке згодом увійшло до всіх літописних зводів XIV–XVI століть. Відомі *три редакції* пам'ятки: першу здійснив близько 1113 року монах Києво-Печерської лаври *Нестор Літописець*, другу – 1116 року ігумен Видубицького монастиря *Сильвестр*, третя укладена 1118 року невідомим автором. Кожна редакція доповнювалася новими матеріалами та зосереджувала увагу на певних подіях. Оригінали до нас не дійшли. Відомі лише списки (копії) – Лаврентіївський та Іпатіївський, зроблені наприкінці XIV і на початку XV століття.

ФАКТ

Першотворцем «Повісті минулих літ», а відтак і батьком української історії вважають Нестора Літописця. Народився він у

Л. Тарасевич.
Нестор Літописець

середині XI століття. У сімнадцятирічному віці прийшов до Печерського монастиря. Від печерських подвижників переймав душевну чистоту і смирення, а ще ретельно студював книги монастирської й Софійської бібліотеки, досконало вивчив церковнослов'янську, чеську, грецьку, інші мови, захоплювався фольклором, вітчизняною і зарубіжною старовиною. Виявився в Нестора і талант до слова. З-під його пера вийшли житія Феодосія Печерського, Бориса і Гліба, «Сказання про те, від чого дістав назву Печерський монастир», багато інших творів. Тому саме Несторові київський князь Святополк Ізяславич замовив укласти розлогий руський літопис. Задля цього князь дозволив навіть користуватися своїм архівом з державними договорами та іншими доку-

ментами. Описуючи минувшину, Нестор спирався на давніші літописи, фольклорні твори, свідчення очевидців, чужоземні хроніки, державні документи, власні спостереження й узагальнення. Робота над «Повістю...» тривала майже до кінця життя. Не стало славетного книжника 9 листопада 1114 року. Поховано його з почестями в ближніх печерах Києво-Печерської лаври. Мощі славного літописця покоїться там і досі. 9 листопада в українських церквах проводять відправу пам'яті преподобного Нестора, а також на його честь у всій державі з 1997 року відзначають День української писемності й мови.

Завдання «Повісті...» – розповісти про минуле Русі (охоплюється період від 852 до 1110 року) і на основі уроків історії скласти позитивну програму дій для сучасників та нащадків, виховувати в них патріотичні, державницькі почуття. Така *ідейно-тематична основа* твору.

Починається літопис *вступом*, де з'ясовується питання: «Откуда єсть пошла Руская земля». Тут переповідається біблійна історія про Всесвітній потоп, про розподіл землі між синами Ноя та виникнення різних народів, зокрема слов'ян, від племені Яфета – улюбленого сина Ноя. Так, у літописі вітчизняна історія поєднується зі всесвітньою, наголошується, що наші предки – високоморальні люди, улюбленці Божі. Після цього мова заходить про подальшу долю слов'ян, про те, як вони розселилися по землі і стали іменуватися залежно від місця мешкання – поляни, древляни, волиняни, сіверяни та ін.

У наступних *двох частинах* викладається історія Русі, головну увагу автори зосереджують на діяльності київських князів: Олега, Ігоря, Ольги, Святослава, Володимира, Ярослава. Вельми докладно розповідається про події, пов'язані з хрещенням Русі. З осудом і болем згадують літописці міжусобну, внутрішню боротьбу князів, зате піднесено говорять про героїчний захист русичами рідної землі від загарбників, насамперед від печенігів.

У «Повісті...» вміщено чимало *легенд і переказів*, зокрема про те, що народження Києва передбачив ще апостол Андрій, який благословив нашу прекрасну землю; про заснування Києва трьома братами – Кієм, Щёком і Хорівом та їхньою сестрою Либіддю; про смерть Олега від свого коня; про вбивство Ігоря древлянами й помсту Ольги; про облогу Києва печенігами, про подвиг Кирила Кожум'яки, який переміг у поєдинку найсильнішого печенізького воїна і врятував місто від розорення.

У *третьій частині*, що охоплює події від середини XI до початку XII століття, вже широко використовуються писемні джерела, точніше датуються й докладно описуються події. При цьому літописці не просто викладають факти, а намагаються їх осмислювати й пояснювати. Так, поразку руських князів у битві 1068 року з половцями трактують як наслідок Божого гніву.

4 РОЗДІЛ

Представлені в «Повісті...» й життя перших українських святих християнської церкви – Ольги, Володимира, Антонія і Феодосія Печерських, Бориса і Гліба.

Наскрізний мотив твору – заклик до безкорисливого служіння вітчизні, до єдності як запоруки величчя держави і процвітання народу.

Знайдіть і прочитайте за повним текстом «Повісті...» чи за хрестоматією епізоди про подорож апостола Андрія на Русь і заснування Києва, про похід на Візантію князя Олега та його смерть, про загибель Ігоря й помсту Ольги древлянам, про Кирила Кожум'яку, про хрещення Русі та смерть Бориса і Гліба. Які з цих історій переповнили вашу душу гордістю, які – сумом, які – обуренням? Чому?

Мова «Повісті...» образна, наспівно-ритмізована, попри церковнослов'янську основу, перепоповнена живими народними висловами, прислів'ями й приказками (самовидець, тріска, свита, женуть, стріха, джерело; коли вовк поведеться до овець, то виносить усю отару; не передавши бджіл, меду не їсти; мертві сорому не мають; поки камінь почне плавати, а хміль тонуть тощо).

У літописі проступають виразні *ознаки монументалізму*. Серед них:

- ♦ короткі афористичні речення, репліки дійових осіб (наприклад, перед битвою князі мовлять: «Будемо або живі, або мертві»);

- ♦ схильність до ритмізації мови та алітерацій: «І встав Боняк отїха от вой і поча вить волчски»;

- ♦ перевага сталих формул у змалюванні певних ситуацій (так, початок битви завжди означається словами: «поставити стяг», «зломити спис»);

- ♦ утвердження ідеї про те, що Русь здатна до самостійного духовного й політичного існування, без чужоземної варязької чи грецької опіки;

- ♦ палке засудження міжусобних чвар і здріства князів;

- ♦ осуд язичництва, утвердження християнського світогляду.

«Повість минулих літ» служить найавторитетнішим джерелом для нашої історичної літератури (поема для дітей Олександра Олеся «Княжа Україна», драма Наталі Забіли «Троянові діти» про Кия, Щека, Хорива та їхню сестру Либідь, драматична поема Івана Кочерги «Ярослав Мудрий», роман Павла Загребельного «Диво», багато інших творів).

Традицію «Повісті...» продовжили Київський і Галицько-Волинський літописи, у яких зафіксовано основні події з життя руської землі від 1111 до 1292 року. В Іпатіївському зводі всі

три твори було об'єднано в єдиний Літопис руський. Він став національним зводом української духовності й історії від найдавніших часів до кінця XIII століття.

Орнаменталізм¹ (XII–XIII століття)

Поступово на зміну монументалізму прийшов новий напрям – орнаменталізм. Основні його риси:

1. *Мозаїчність* композиції та *багатотематичність* творів, екскурси в минуле, ліричні відступи.

2. Погляд на світ як на *систему символів*, тобто художня настанова, за якою довколишня дійсність є знаком чогось іншого, вищого, духовного.

3. *Багата тропіка*: порівняння стають поширенішими й набувають символічного забарвлення (битва – бенкет або весілля; весна – символ воскресіння тощо), типовими стають гіперболи, з'являються фольклорні постійні епітети.

4. Складна, заплутана *синтаксична побудова тексту*.

5. Утвердження *культу аскетизму*².

6. На зміну християнському оптимізму монументалістської епохи приходить песимізм (до прикладу, жахливі уявлення єпископа Серапіона про землю, яка хоче струсити із себе весь заплямований гріхами рід людський).

Зразки цього напрямку: героїчна поема «Слово про похід Ігорів», проповіді Кирила Турівського та Серапіона, Києво-Печерський патерик, Київський (Іпатіївський) літопис, Галицько-Волинський літопис.

Пригадайте вивчену торік поему «Слово про похід Ігорів». Які риси орнаментального стилю можна виділити в цьому творі?

КИЄВО-ПЕЧЕРСЬКИЙ ПАТЕРИК

Великою популярністю в усіх християнських країнах користувалися **патерики** (від лат. *батько, отець*). Це збірники житійних оповідей про подвижницьку, богоугодну діяльність

¹ О р н а м е н т (лат. *оздоба, прикраса*) – оздоблювальний візерунок, побудований на ритмічному повторенні геометричних елементів або стилізованих рослинних чи тваринних мотивів.

² А с к е т і з м (грец. *добре навчений*) – моральний принцип, що полягає в крайньому обмеженні потреб людини, самозреченні, у відмові від життєвих благ і насолод заради самовдосконалення, досягнення релігійного ідеалу.

Києво-Печерський патерик

отців-ченців певного монастиря чи місцевості. Спочатку на Русі поширювалися перекладні візантійські патерики. Згодом з'явився і свій – Київський.

З утвердженням на наших землях християнства почали з'являтися й монастирі. Туди йшли люди, що жертвували земним життям заради служіння Отцеві Небесному. Монастирі стали потужними осередками культури. Ченці організовували школи й шпиталі, займалися наукою, писали книги, славилися доброчинством. Могутнім оплотом християнства й культури на Русі став *Києво-Печерський монастир*, заснований преподобними *Антонієм* і *Феодосієм* ще за князів

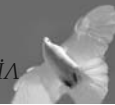
Володимира та Ярослава Мудрого. Духовну історію цієї обителі й розповідає *Києво-Печерський патерик*.

Прочитайте житіє Антонія, яким починається патерик. Розкажіть про становлення Печерського монастиря.

В основі книги – листування початку XIII століття двох печерських ченців, друзів *Полікарпа* і *Симона*. Симона призначили єпископом у місто Володимир-Суздальський. І ось Полікарп скаржить в листі, що йому такої високої посади не дочекатися, бо в обителі не помічають, не цінують його талантів. У відповіді Симон зізнається, що волів би стояти жебраком перед ворітьми рідної лаври, аніж мати цю «тимчасову честь» на чужині, і закликає друга зректися лихих честолюбних мрій, гордині. Для переконливості наводить кілька оповідей із життя печерських ченців, які стали святими завдяки своїй смиренності та невсипуції праці. Полікарп покаювся і, захопившись прикладом товариша, сам переповів у формі листа (уже до ігумена свого монастиря) кілька історій ченців-подвижників. Пізніше писання Симона і Полікарпа об'єднали й доповнили «Словом про перших чорноризців печерських», яке приписують Несторові. Взагалі *композиція* твору незамкнена, відкрита, що давало змогу пізнішим авторам доповнювати його, змінювати.

Патерик містить у собі різні за *жанром* тексти: життя, похвальні й повчальні слова, фрагменти літописів, легенди тощо. Центральна *ідея* книги – утвердження київської релігійно-містичної традиції як духовного осердя українства.

Патерик відтворює атмосферу поступового руйнування Київської держави, коли монастир стояв самотнім острівцем духовності серед переважно чужого йому гріховно-дріб'язкового «світу». Але навіть в обителі не всі ченці були працьовитими, смиренними та милосердними, траплялися й егоїстичні, корисливі. На цьому тлі автори особливо наголошують на необхідності суворої аскези й самозречення.

Деякі оповіді мають дидактичну мету, деякі – прославляють монастир, у якому жили праведники й чудотворці. Зокрема, *Онисифор* бачив гріхи або чесноти кожної людини, *Євстафій* і *Нікіт* – мученики за віру, які зуміли повернути до християнства навіть своїх мучителів. *Лаврентій Затворник* проганяв бісів, *Аганіт* був умілим лікарем, *Прохір* у голодні роки робив хліб з лободи, а сіль – з попелу, *Григорій-чудотворець* безпомильно вгадував приховані думки й майбутнє людей. Для іконописця *Аліпія* янголи малювали образи. Проте ченці *Тит* і *Євстафій* завжди сварилися між собою, і навіть коли один з них помирав, другий не забажав помиритися. Коли помер *Афанасій Затворник*, брати-ченці не захотіли його поховати, бо той був дуже бідним. Та за два дні небіжчик воскрес і прожив ще 12 років.

Прочитайте за повним текстом патерика чи за хрестоматією житіє Прохора-чорноризеця (Слово 31). Дайте відповіді на запитання, підтверджуючи свої висновки цитатами з твору.

1. Як в оповіді відображено поступовий занепад Київської Русі?
2. Аскетизм для Прохора – самоціль чи засіб? Що монах доводить, нагадує людям, споживаючи тільки лободу?
3. Які чудеса робить чорноризець? Для чого? Щоб тільки нагодувати голодних чи з вищою, духовною метою? Чи вдалося Прохорові чудотворенням досягнути цієї мети?
4. Які риси орнаменталізму виявилися в патерику, зокрема в житті Прохора?

Києво-Печерський патерик багато разів переписували, а згодом (із середини XVII століття) і передруковували. Практично до кінця XIX століття він (поруч з Біблією) залишався найчитанішою книгою, сіяв у людські серця зерна доброчестя. В умовах жорстокого спольщення, а потім ще лютішого зросійщення нагадував українцям віковичність, самобутність і безперервність вітчизняної духовної традиції.

Вплив орнаменталізму був відчутний і в так звану *перехідну добу* (XIV – початок XV століття). Це був період переписування давніх творів та укладання *книг-зводів*. Звід означає об'єднання (зведення) різних літописів в один у певній послідовності (часовій, алфавітній тощо). Серед таких зводів – Літопис руський, Лаврентіївський літопис, нові редакції Києво-Печерського патерика.

4 РОЗДІЛ

Загалом письменство княжої доби переконливо засвідчило високий рівень культурного розвитку наших предків і стало міцним підмурівком української літератури наступних епох.

РАДИМО ПРОЧИТАТИ

1. Шевчук В. Мисленне дерево. – К., 1989.
2. Повість врем'яних літ. – К., 1990.
3. Слабошпицький М. З голосу нашої Клію. – К., 1993, 2000, 2003.
4. Полек В. Історія української літератури X–XVII ст. – К., 1994.
5. Чижевський Д. Історія української літератури. – Тернопіль, 1994.
6. Шморгун Є. Забуті боги предків. – К., 1994.
7. Соболев В. З глибини віків. – К., 1995.
8. Патерик Києво-Печерський. – К., 1998.
9. Українська література в портретах і довідках. – К., 2000.
10. Ключок Г. Світ «Велесової книги». – Кіровоград, 2001.
11. Кирилюк З. Література середньовіччя. – Х., 2003.
12. Наєнко М. Художня література України: від міфів до реальності. – К., 2009.
13. Сліпущко О. Література Київської Русі. Нариси. – К., 2005.
14. Жайворонок В. Знаки української етнокультури. Словник-довідник. – К., 2006.
15. Білоус П. Давня українська література в школі. – Житомир, 2007.
16. Пахаренко В. Основи теорії літератури. – К., 2007.
17. [http:// wek.kiev.ua/](http://wek.kiev.ua/) Категорія: Київська Русь
18. [http:// litopys.org.ua](http://litopys.org.ua)

БІБЛЕЇСТИКА

1. Бетко І. Біблійні сюжети і мотиви в українській поезії кінця XIX – поч. XX ст. // Українська мова і література в школі. – 1991. – Ч. 10.
2. Огієнко І. Українська церква. – К., 1993.
3. Мень О. Син Людський. – Л., 1994.
4. Сележан Й.-Т. Дорога до храму. – Чернівці, 1994.
5. Кураев А. Школьное богословие. – М., 1997.
6. Сулима В. Біблія і українська література. – К., 1998.
7. Куценко Л. Час вчитися любити. Біблія на уроках літератури. – Кіровоград, 1999.
8. Слобідський Серафим. Закон Божий. – К., 2003.
9. [http:// wikipedia.org/ wiki/ Біблеїстика](http://wikipedia.org/wiki/Біблеїстика)
10. [http:// www.bogoslov.ru](http://www.bogoslov.ru)

СТАРОУКРАЇНСЬКЕ ПИСЬМЕНСТВО

Європейський Ренесанс (XIV–XVI століття)

Торік на уроках зарубіжної літератури ви докладно вивчали європейський Ренесанс. Пригадайте: 1. Які суспільно-культурні процеси сприяли утвердженню нової епохи? 2. Які концепції стали ідеологічною основою Ренесансу? 3. Як доба Відродження позначилася на розвитку мистецтва? 4. Назвіть найвидатніших європейських діячів Відродження.

Підсумуємо: розвиток людського духу знову підштовхнув до кардинальних соціальних змін – з XIV–XV століть провідною верствою в європейських суспільствах стають вільні мешканці міст – *купці* та *ремісники*. Вони утверджують нові цінності (особисту свободу, активність, прагнення до збагачення, радощів земного життя). На зміну культові духовних пошуків, віри приходить культ матеріально-побутових потреб, практичних знань. Жваво розвиваються природничі, математичні науки, здійснюються географічні й астрономічні відкриття, шириться світська освіта. Розвиткові науки й освіти посприяла з'ява книгодрукування. У 40-х роках XV століття німецький ювелір Йоганн Гутенберг розпочав виготовляти друкарські форми із застосуванням рухомих літер. Активно відроджуються традиції античності (звідси й назва епохи).

Світогляд Ренесансу зумовили дві концепції¹ – гуманізм (лат. *людяний, людський*) і реформація (рух за оновлення церкви). Гуманізм розвинувся передовсім у *романському* світі (Італія, Іспанія, Франція), він протиставив закостенілому католицизмові античні цінності; проповідував культ земного щастя, людинолюбство і людинознавство, вважав вільний творчий розвиток людини вищою цінністю світобудови. **Реформація** поширилася насамперед у *германському* світі (Німеччина, Швейцарія, Швеція, Англія), вона протиставила католицизмові цінності ранньохристиянські – особисту щирі віру, духовну свободу людини. Реформація зумовила появу нової потужної течії християнства – *протестантизму*.

Ренесанс – доба небаченого доти *розквіту мистецтва*. Розвивалися насамперед малярство, архітектура, скульптура. Заможні міщани замовляли будинки й палаци, картини і статуї. Найбільшим замовником стала католицька церква – під впливом гуманізму і вона почала схилятися до думки про красу людини та світу, про цінність мистецтва.

¹ К о н ц е п ц і я (лат. *сприймання*) – система поглядів на певне явище.

В епоху Середньовіччя переважали вузькі, загострені форми, високі стіни похмурих, строгих храмів і замків – щоб людина відчувала себе мізерною перед величчю Бога і тягнулася до нього вгору. Ренесанс породив нову архітектуру: просторі храми й палаци, заповнені повітрям і світлом, прикрашені розписами та скульптурами. Часто використовували розкішний античний декор, колони, арки, куполи.

Найвидатніші постаті доби Відродження в Італії: письменники Франческо Петрарка, Джованні Боккаччо, Данте Аліґ'єрі; філософ Джордано Бруно; скульптор і художник Мікеланджело Буонарроті; художники Рафаель Санті, Леонардо да Вінчі. Вершиною ренесансу у Франції став роман «Гаргантюа і Пантаґрюель» Франсуа Рабле; в Іспанії – роман «Дон Кіхот» Міґеля де Сервантеса; в Англії – драми Вільяма Шекспіра.

Український Ренесанс (XV – початок XVII століття)

В Україні Ренесанс проіснував недовго. Це зумовлено двома причинами: зовнішньою (суспільно-історичною) і внутрішньою (духовною). *Зовнішня причина* – колоніальний гніт. Ослаблена монголо-татарською навалою та міжусобними чварами князів і бояр, Україна до середини XIV століття цілком утратила державність. Її поступово окупували, розділили між собою сусідні держави: Закарпаття поглинула Угорщина, Буковину – Молдова, більшу частину Правобережжя і Лівобережжя – Литва. *Внутрішня причина* – Ренесанс як

спосіб життєустрою, мистецький стиль, раціоналістичний, реалістичний за методом, виявився не цілком суголосним романтичній, емоційній українській душі.

З огляду на все це українська культура і в XIV, і в XV, і навіть у XVI–XVII століттях залишалася ще під значним впливом *середньовічної візантійської традиції*. Ця традиція вже була віджилою, проте сприймалася багатьма книжниками-патріотами як рідне творіння, яке потрібно обороняти від культурного наступу Заходу (так сприймалися спольщення й окатоличення). Однак цілком відгородитися від віянь нового часу теж не можна було.

Вежа Корнякта. Львів.
1572–1580 роки

Отож для українського Ренесансу характерні такі *особливості*:

- 1) він не переміг Середньовіччя, як, скажімо, в Італії. У нас співіснували дві епохи водночас, ніби два потоки в одній річці;
- 2) він набув значно більшого поширення в суспільно-культурному житті, ніж у мистецтві, літературі.

СУСПІЛЬНО-КУЛЬТУРНЕ ВІДРОДЖЕННЯ

Реальна загроза цілковитого знищення змобілізувала внутрішні сили нашої нації – розгорнулося потужне українське відродження, перше з довгого славного ряду. Сприяли його розвоєві козацтво і православні братства.

Відважніші селяни, рятуючись від неволі, втікали на Дике Поле – безлюдний унаслідок постійних нападів турків і татар південь України, вибирали свободу, хай навіть ціною небезпек порубіжного життя. Уже до кінця XV століття виникла нова суспільна верства вільних лицарів – **козаки** (тюрк. *вартовий*). Незабаром (у середині XVI століття) столицею козацтва стала Запорозька Січ. Відтоді близько трьох століть Військо Запорозьке було неподоланими збройними силами України. Воно захищало Батьківщину і всю Європу від турецько-татарських набігів, а згодом стало опорою в боротьбі народу проти польських та московських загарбників. Діячі західного Ренесансу вигадували утопії¹ – літературні твори про уявні чудесні острови, де нібито створено ідеальний суспільний лад. Українці ж в оточенні самодержавних деспотій зуміли створити реальну демократичну республіку.

Для багатьох поколінь українців і європейських народів Січ була взірцем вільнолюбства і народовладдя.

Та якщо козацтво стало насамперед військовою опорою українства, то духовною були **братства**. Ці церковно-просвітницькі товариства парафіян² організовували при православних церквах. Найактивнішими серед них були Львівське, Острозьке, Луцьке та Київське. До братств входили священники, православні шляхтичі, ремісники, купці, селяни, городові козаки (що постійно служили в містах). Впливовість і авторитет цих організацій значно зросли після того, як 1620 року до Київського братства вступив гетьман Петро Сагайдачний з усім Військом Запорозьким.

¹ У т ó п і я (грец. *місце, якого немає*) – вигадана Томасом Мором назва фантастичного острова; художній твір, що змальовує уявний майбутній досконалий світ.

² П а р а ф і я н и – члени громади, що об'єднуються навколо одного храму, церковного приходу (парафії).

ДЛЯ ДОПИТЛИВИХ

Петро Конашевич-Сагайдачний (рік н. невід. – 1622) – гетьман Війська Запорозького, видатний політичний і військовий діяч. Походив з православної шляхти з Галичини (ймовірно, народився 1570 року в с. Кульчицях на Самбірщині); вихованець Острозької колегії. З початку XVII століття постійно перебував на Січі, брав участь у протитатарських і протитурецьких походах, перетворив козацьке військо на регулярне військово-формування. Під проводом Сагайдачного козаки захопили міста Очаків, Перекоп (1607), Синоп, Кафу (1616). На чолі двадцятитисячного козацького війська брав участь у поході польського королевича Владислава на Москву, кілька разів розгромив московські війська. Одночасно боровся за релігійні й культурні права українського народу. За сприяння Сагайдачного відновлено православну ієрархію в Україні (висвячено митрополита і єпископів) усупереч польській державній політиці. 1621 року на чолі сорокатисячного козацького війська брав участь разом з польською армією в битві під Хотиним, у якій було переможено турецькі війська. Поранений у цих боях, Сагайдачний помер 20 квітня 1622 року в Києві і похований у Києво-Братському монастирі. Своє майно заповів братству на церковні та культурні потреби.

У такий спосіб братства одержали потужну грошову і військову підтримку, а козацтво засвідчило, що вже стало не просто збройною, а основною національно-політичною силою України. Сагайдачний переніс свій осідок до Києва, відтоді місто знову (через 400 літ) стало культурно-політичною столицею України.

Відродження найбухливіше виявилось в *освітній царині*. Шкільництво в Україні розвивалося ще від часів Київської Русі: при церквах і монастирях діяли початкові школи-дяківки, завдяки яким майже все чоловіче населення і частково жіноче було грамотним.

1576 року в м. Острозі зусиллями князя Василя-Костянтина Острозького засновано *греко-слов'яно-латинську колегію*.

Це була перша українська школа, що давала повну середню освіту.

У багатьох містах за зразком Острозької створювали братські школи. Діяла школа для козацьких дітей (звісно, тільки хлопчиків) і на Запорозжі.

Ширилося *книгодрукування*¹. Традицію грушівських першодрукарів 1460 року продовжили у Львові: заможний львівський міщанин *Степан Дроп'ян* подарував одному з монастирів друкарню. Книги для України церковнослов'янською мовою виходили й за кордоном. 1491 року німецький майстер *Шваймпольт Фіоль* надрукував у Кракові з допомогою когось з

¹ За версією сучасного дослідника О. Ороса, задовго до Гутенберга, ще в 1380–1400 роках, у Грушівському монастирі на Закарпатті вперше в Європі було надруковано Четвероевангеліє.

українців, що там мешкали, «Осьмогласник» і «Часослів». Ці видання оформлені за зразком рукописних книг Прикарпаття; післямови в них написані староукраїнською книжною мовою. У 1517–1519 роках у чеській столиці Празі видавав книги білоруський просвітник Франціск Скоріна рідною та староукраїнською мовами.

1572 року до Львова прибув московський першодрукар *Іван Федоров (Федорович)*. Він мусив шукати прихистку на чужині: переписувачі богослужбових книг спалили його друкарню, а самого вигнали з Москви. На той час друкарська справа у Львові занепала. Тож Федоров оновив стару друкарню. 1574 року тут вийшли друком «Апостол» і «Буквар». Невдовзі Федоров переїхав до Острога і видав там славнозвісну *Острозьку біблію* (1581), а також чимало книг світського змісту. У наступні десятиліття в різних землях України засновують приватні, а згодом і державні друкарні (протягом 1574–1648 років їх діяло вже понад двадцять).

Разом з друкованими ширилися за давньою традицією і рукописні книги. Найвідоміша серед них – *Пересопницьке євангеліє* (створене на Волині в 1556–1561 роках), на якому від 1991 року присягають під час інавгурації¹ президенти України.

Були українці й серед перших інтелектуалів ренесансової доби. Один з них – *Юрій Дрогобич*.

ДЛЯ ДОПИТЛИВИХ

Юрій Дрогобич (бл. 1450–1494) походив з міста Дрогобича, що на Львівщині, з родини ремісника Михайла Котермака. Навчався спочатку в Дрогобичі і Львові, далі – у Краківському університеті. У Болонському університеті здобув ступінь доктора філософії та медицини. Викладав там, згодом був обраний ректором. Пізніше працював професором медицини й астрономії Краківського університету. Одним з його учнів був Микола Коперник. 1483 року вийшла у світ книга Дрогобича «Прогностична оцінка поточного 1483 року». Це перша (з відомих досі) друкована книга українського автора. Тут викладено окремі наукові відомості з філософії, астрономії, географії.

Невдовзі і в Україні завдяки піднесенню освіти, поширенню книг почала розвиватися світська наука – філософія, історія, математика тощо. Особливих успіхів досягло *мовознавство*. І це не випадково: у такий спосіб наші культурні діячі намагалися утвердити українську літературну мову на противагу наступові польської. 1596 року Лаврентій Зизаній видав перший буквар староукраїнської мови. Згодом (1619) з'явилася «Грамматика словенська» *Мелетія Смотрицького*, що понад 150 років

¹ І н а в г у р а ц і я (від лат. *посвячення*) – урочиста процедура вступу на посаду глави держави або на високий духовний сан.

була основним підручником не тільки в українських, а й у білоруських, російських, сербських і болгарських школах. Ця увага до мовних проблем, наближення писемної мови до живої розмовної так само відповідає духові Ренесансу.

Отже, в соціальному, загальнокультурному аспекті Україна XV – початку XVII століть цілком уписується в загальноєвропейський контекст.

УКРАЇНСЬКА РЕНЕСАНСОВА ПОЕЗІЯ

Проте, як уже зазначалося, в українській духовності новий напрям закріплювався повільно. Він видавався несумісним із православною традицією.

Тому закономірно, що започаткували Ренесанс в українському письменстві не православні автори, а так звана **римо-католицька Русь**. Це були юнаки, що в XV–XVI століттях виїздили на навчання до Західної Європи, приймали католицизм і ставали професорами тамтешніх університетів. Багато хто з них виявляв літературний талант. Писали вони здебільшого латиною. Проте додавали до своїх імен прикладки: Русин, Рутенець¹, Роксолянин², Дрогобич тощо. У такий спосіб засвідчували свій патріотизм, зв'язок з Батьківщиною. Серед цих авторів – уже згадуваний *Юрій Дрогобич* (його «Прогностична оцінка...» починається великою віршованою присвятою), *Павло Русин з Крбсна*, *Григорій Чуй Русин із Самбора*, *Георгій Тичинський Рутенець*; *Станіслав Роксолянин Оріхівський* – один з найвидатніших мислителів XVI століття, котрий писав: «Я русин, і гордий цим, і охоче говорю про це повсюдно». Дехто з цих латиномовних поетів докладно описував і прославляв Україну, наприклад *Себастьян Кленович* у поемі «Роксолянія» (1584).

Пізніше тенденції Ренесансу проникли і в *україномовну* поезію. Скажімо, ренесансовими за стилем є «Вірш на жалосний погребъ зацного рыцера Петра Конашевича-Сагайдачного, гетмана войска его Королевской Милости запорозкого» (1622) *Касіяна Саковича*.

КОНСУЛЬТАЦІЯ

Касіян Сакович (бл. 1578–1647) – визначний філософ, поет, педагог. Син православного священика з Галичини. Навчався у Замойській і Краківській академіях. У 1620–1624 роках був ректором Київської братської школи. Згодом прийняв унію, а далі перейшов у католицизм. Написав кілька полемічних трактатів, скерованих проти православ'я. Помер у Кракові.

¹ Рутенець – так іменували русичів-українців ще з XI–XII століть.

² Роксолянія – поетична назва України.

Причина такого різкого світоглядного перелому, очевидно, криється в тому, що Сакович розчарувався в українській еліті, яка виявилася неспроможною послідовно йти шляхом духовно-національного відродження, ренесансового життєустрою.

ПОЛЕМІЧНА ПРОЗА

1050 року стався розкол раніше єдиної християнської церкви на два табори – *католицький* (зі столицею Ватиканом у Римі) і *православний* (із центром у Константинополі). Зовнішнім приводом цього розколу були розходження в трактуванні деяких християнських догматів, обрядів і традицій (так, Різдво і Великдень католики святкують раніше за православних; під час м'ясниць¹ православні постують у п'ятницю, католики – у суботу; православні священики можуть одружуватися, католицькі мають зберігати безшлюбність тощо). Однак головна причина була суто *земною* – змагання церковних і державних верхівок Риму та Візантії за панування в християнському світі. Отож ворожнеча між католицьким Заходом і православним Сходом загострювалася.

В особливо складному становищі опинилася *Українська православна церква*: ♦ в умовах окупації катастрофічно полонізувалися, а значить, і окатоличувалися вищі верстви суспільства; ♦ сама церква, гнана окупаційною владою, поступово деградувала: чимало священиків були неграмотні, а вище духовенство часто здобувало собі посади завдяки зв'язкам і підкупу тощо; ♦ із крахом Візантійської імперії (1453) Константинопольський патріархат утратив реальний вплив; ♦ Москва створила власний патріархат (1589), що почав зазіхати на підкорення всього православного світу, насамперед України.

У цій ситуації частина вищого православного духовенства вирішила піти на *об'єднання* з римо-католицькою церквою. Цей процес очолили єзуїт² *Петро Скарга* та українські єпископи³ *Інатій Пото́тий* і *Кирило Терле́цький*.

Після тривалої підготовки в жовтні 1596 року в місті *Берестя*⁴ було скликано церковний собор, який незначною більшістю голосів затвердив *унію* (союз) Української православної церкви з римським престолом. Суть порозуміння

¹ М'я с н і ц і – певний період після посту, коли за законом православної церкви дозволяється вживати м'ясну їжу, одружуватися тощо.

² Єзуї́ти (від лат. *Ісус*) – члени впливового католицького чернечого ордену, заснованого 1534 року Ігнатієм Лойолою для зміцнення католицизму та боротьби проти реформації.

³ Єпи́скоп (грец. *наглядач, охоронець*) – особа, яка посідає вищий духовний чин у християнській церкві.

⁴ Нині входить до складу Білорусі і з XIX століття офіційно іменується Брест-Литовськ.

полягала в тому, що наша церква визнає своїм головою Папу Римського, але зберігає православний (грецький) обряд і широку автономію. Нова церква стала називатися *уніатською*, а з кінця XVIII століття – *греко-католицькою*.

Унію вітав Папа Римський, її з певних міркувань підтримала Польща, а також значна частина українського духовенства та шляхти. Проте більшість українського суспільства виступила *проти*, бо об'єктивно на той час унія означала поступку загарбникові, посилення польського впливу на національне духовне й культурне життя. Пізніше, у XIX столітті, особливо на початку XX століття, греко-католицька церква, що закріпилася на західноукраїнських землях, зробила неоціненний внесок у розвиток духовності, культури, у пробудження національної самосвідомості народу.

Однак тоді, наприкінці XVI – у XVII століттях, проголошення унії фактично розкололо українське суспільство на два ворожі табори. Це протистояння виливалося у словесні полеміки¹ між прихильниками і противниками унії. Так виникло цікаве й суперечливе явище – **полемічна література**.

Найвизначніші полемічні писання православних діячів: «Ключь царствія небеснаго» (1587) *Герасима Смотрицького*, «Апокрисисъ, альбо Отповѣдь... на книжки о соборѣ Брейстискомъ» (1597) *Христофора Філалета*, «Треносъ, альбо Плачъ схидайной церкви» (1610) *Мелетія Смотрицького*, «Палинодія» (1622) *Захарія Копистенського*. Уніатські – «Антиризисъ» (1599), «Гармонія, тобто згода віри...» (1608) *Іпатія Потія*, «Окуляри», «Оскардъ», «Перспектива» (1642) *Касіяна Саковича*.

Однозначно оцінити цю літературу важко. Бо, по-перше, проголошення унії було подією неоднозначною. Мали рацію православні опоненти, трактуючи її як відступ від давніх духовних традицій, загрозу спольщення, призвідницю розколу нації. Так, чимало духовенства прийняло унію з корисливих міркувань, бо за це польський уряд надав значні пільги і привілеї (аж до місць у сенаті для єпископів).

Водночас так само мали рацію уніати, критикуючи за аморальність, невігластво, консерватизм² багатьох православних священиків. І справді, унія зупинила процес перетворення українських церков на польські костьоли; гарантувала збереження всіх молитов і обрядів українською мовою; перешкоджала московській духовній експансії³. По-друге, у затятій суперечці

¹ *Полеміка* (грец. *військова майстерність*) – дискусія, зіткнення різних поглядів під час обговорення будь-якого спірного питання.

² *Консерватизм* (лат. *зберігаю, охороняю*) – прихильність до застарілого, віджилого, вороже ставлення до всього нового.

³ *Експансія* (лат. *поширення, розширення*) – загарбання чужих територій, політика, спрямована на поневолення інших країн.

годі сподіватися на об'єктивність і виваженість. Отож і полемічна література переповнена сліпим гнівом, взаємними образами, запальними звинуваченнями, однобокими оцінками.

Нині полемічна література залишається для нас цінною своїми художніми якостями, філософськими узагальненнями, патріотичними мотивами, оскарженням аморальності й суспільного зла.

Іван ВИШЕНСЬКИЙ

Особливо яскравим, оригінальним явищем серед полемічних писань стала творчість Івана Вишенського. У долі й доробку цього подвижника¹ надивовижу точно відобразилися суперечливість, трагічна розчахнутість тієї доби.

ЖИТТЄВИЙ ШЛЯХ

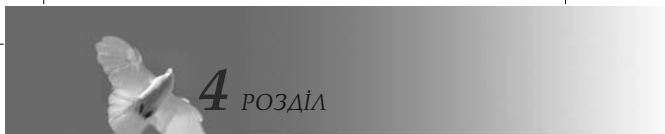
Відомості про життя письменника уривчасті, неточні, почерпнуті зі згадок у його ж листах і скупих фактів з інших джерел. Народився Іван у 50-х роках XVI століття в містечку *Судова Вишня*, що тепер входить до Львова. Як видно з писань Вишенського, він був людиною освіченою (вправно володів літературним стилем, знав грецьку, латинську, польську). Тож, імовірно, навчався в Острозькій колегії. Потім, очевидно, служив у маєтках різних вельмож. Тогочасна ситуація в суспільстві викликала у Вишенського відразу і відчай. Бо панство жорстоко визискує народ. Бо вищі верстви, навіть церковники (і католицькі, і православні), потопають в аморальності й паразитизмі. Бо загарбники знищують православну віру, а національна еліта охоче окатоличується.

Після тяжких роздумів і вагань Іван з Вишні вирішує зректися цього світу, присвятити себе духовному вдосконаленню, наближенню до Бога – стати ченцем. У середині 80-х років XVI століття він прийшов на гору Афон², де прийняв постриг (обряд посвячення в монахи). Тут Вишенський вів край суво-

¹ П о д в и ж н и к – слово має три значення: 1) людина, яка з релігійних міркувань позбавила себе життєвих благ; 2) самовідданий трудівник; 3) людина, здатна на подвиг, самопожертву заради високої мети. Вишенський був подвижником у всіх трьох значеннях.

² А ф о н – гора в північно-східній частині Греції, вкрита лісами й садами. На ній розміщено понад 20 чоловічих православних монастирів, багато скітів (монастирів без земельних угідь), понад тисячу окремих келій (це скромні кімнати чи хатини, де усамітнено мешкають ченці).

4 РОЗДІЛ

рий, аскетичний спосіб життя – постійно постував, тяжко працював. Водночас не поривав зв'язків з рідним краєм. З багатьох монастирів Афону щороку в православні країни ходили численні групи монахів за милостинею для своїх обителів. Постійно відвідували Афон богомольці з України. З розповідей ченців і паломників Вишенський знав, що відбувається на Батьківщині, й замислювався над тим, як запобігти лихові.

Свої роздуми він викладав у посланнях, трактатах, листах і рукописи передавав в Україну. Там їх переписували й поширювали по всій країні. Православні священники та монахи читали їх людям у церквах і на різних зібраннях. Твори Вишенського підтримували дух народу, укріплювали його у вірі, у прагненні жити за Христовими заповідями.

Слава про талановитого патріота-проповідника ширилася Україною. Друзі й однодумці, зокрема львівські братчики, пересилали до нього листи з проханням повернутися на Батьківщину, взяти безпосередню участь у боротьбі з польсько-католицькою експансією, нести в народ Слово Правди. Однак він увесь час відмовлявся, вважаючи, що його писання й полум'яні молитви до Бога дадуть Україні більше користі.

Нарешті Іван Вишенський здався на вмовляння і, очевидно, наприкінці 1604 року прибув у Галичину, але з львівськими братчиками не дійшов згоди і відмовився виголошувати проповіді в їхній церкві. Річ у тім, що в програми своїх шкіл братчики вводили, крім православного богослов'я, ті науки, які вивчали в єзуїтських колегіях, зокрема піїтику, риторику, філософію, латину, логіку, музику. Братчики вважали, що українська молодь має оволодівати досягненнями передової європейської науки. А палкий і непоступливий Вишенський був твердо переконаний, що лише православне віровчення врятує Україну, а всі новітні європейські науки й теорії – «бѣсовское навожденіе». Опановуючи їх, молоді українці приймали й чужу культуру, нерідко зрікалися своєї, ставали поброчами. Свідком численних подібних випадків Вишенський був сам ще в молоді роки.

Сутички з братчиками закінчилися тим, що Вишенський усамітнися в монастирі. Як не намагалися львів'яни повернути видатного проповідника, та марно. Пробувши в Україні близько двох років, Вишенський повернувся на Афон. Через кілька років він ще раз відвідав Україну, але з тим самим результатом. Відтоді залишався на Афоні до кінця своїх днів.

Незадовго до смерті Вишенський взагалі прийняв обітницю мовчання й усамітнися в печері. Ця печера була видовбана в прямовисному схилі гори, далеко від нижнього і верхнього її країв. Івана спустили туди на мотузках. І так само на мотузках

подавали раз на тиждень кошик з нужденною їжею та водою. Часом, витягаючи кошик назад, виявляли там рукопис, який потім передавали на Батьківщину. Цей період докладно змалював Іван Франко в поемі «Іван Вишенський».

Вишенський щиро, палко, самозречено любив Україну-Русь. Однак цілком і безпосередньо *ототожнював її з православною церквою*. На глибоке (фанатичне) переконання мислителя, порятунком і процвітання Вітчизни – це утвердження саме його моделі православ'я. Усе, що не вписувалося в цю модель, відкидалося як другорядне чи шкідливе. Так, Вишенський засуджував використання у службі Божій живої народної мови: «Євангелія і Апостола в церкві на літургії простим язиком не виворочайте». Народні колядки і щедрівки вважав язичницьким бісівством.

СУМНІВ

«Захищаючи свій крайній егоцентризм... і прагнення до спасіння тільки власної особи, Іван Вишенський пішов ще далі – він зрікся не тільки цього “світу”, а й рідного народу».

Володимир Полєк,
сучасний український літературознавець

Перечитайте поему Івана Франка «Іван Вишенський». Простежте, які аргументи висловлює герой твору, роблячи остаточний вибір на користь служіння Батьківщині.

Останній рукопис проповідника надійшов в Україну 1616 року. Помер письменник, як припускають, у середині 20-х років XVII століття (у документі 1622 року його згадують ще серед живих, а 1633 року – уже серед померлих).

ОГЛЯД ТВОРЧОСТІ

Писати Вишенський почав, мабуть, уже в зрілому віці, коли його світогляд цілком сформувався і було визначено життєву мету. Його твори поширювалися в рукописах. Єдиним надрукованим за життя автора було «*Послание к утѣкишимъ от православное вѣры епископомъ*» (скорочено – «*Послання до єпископів*»), уміщене в широковідомій тоді «Острозькій книжці» (1598). Сам автор мало дбав про долю своїх творінь: відіславши рукописи в Україну, він більше не цікавився, що з ними відбувалося. Уже в другій половині XVII століття твори Вишенського були забуті, рукописи припадали пилом і трухлявіли в монастирських бібліотеках та церковних архівах; чимало з них загублено. Серед визначних текстів письменника – послання «Тобі, котрий мешкає в землі, що зветься польська...» (інша назва – «Послання до всіх, в Лядській землі живущих»), «По-

слання до єпископів», «Послання до князя Острозького», «Викриття диявола-світодержця» та ін.

Творчу манеру Вишенського характеризують чіткість і ясність вислову, пристрасний ліризм, багатство і майстерність мовних риторичних засобів. Він найчастіше вдавався до традиційних уже тоді алегорій, метафор, антитез, контрастів, паралелізмів, тавтологій, епітетів і порівнянь, риторичних фігур. Скажімо, «Послання до єпископів» побудовано на наскрізній *антитезі*: багатству, можновладності, паразитизмові й духовному розтлінню єпископів, що прийняли унію, протиставлено злиденне існування простого люду, його упослідженість, але високу моральність.

Особливе місце у творчій спадщині Івана Вишенського посідає філософський діалог «*Облічення диявола-миродержця*» («*Викриття диявола-світодержця*»). Це своєрідна авторська сповідь, декларація життєвого і творчого кредо. Письменник відобразив у творі власну внутрішню боротьбу розуму і почуття, пов'язану з переходом од світського до аскетичного життя на Афоні (на чужині, «в пустелі»). Хоча світ «слави, розкоші, багатства» постає в описі диявола дуже привабливим, мандрівець («странникъ») крок за кроком відкидає цей світ, розуміючи його огидність і тимчасовість. Примарним земним спокусам він протиставляє свою високу мету: поклонитися і послужити Богові. Отже, зовнішній конфлікт вирішується просто й однозначно. А от внутрішній – ні.

Центральні образи твору «*голяк-мандрівець*» і *диявол*. Перший з них явно співвідноситься з автором. Диявол же має не лише класичні риси підступного спокусника, що підбиває на гріх, а й дещо від авторського «я». Полеміка з ним іноді нагадує діалог роздвоєного героя із самим собою. Чому так сталося? У позацерковному світі є грішне, але і святе (любов до ближнього, до Батьківщини, кохання, народження і виховання дітей). Аскет Вишенський, удаючись у крайність, ототожнює все у світі з дияволом – щоб легше було цього світу зрікатися. Однак відчуття святого у світі примушує погоджуватися зрідка навіть з уявним дияволом.

Цей твір ніколи не втратить актуальності, бо колись, тепер і завше в майбутньому кожна людина, покладаючись передовсім на власну совість, мусить постійно розрізняти Боже й диявольське, святе і грішне у своїй душі, вибирати, яким шляхом іти життям.

✳ **Вишенський і Ренесанс.** Письменник-полеміст рішуче відкидав ренесанс та реформацію вже тому, що це було щось нове і прийшло через Польщу із Заходу. Проте в його житті і творчості помічаємо виразні *ознаки* цих стилів (насамперед реформаційного): ♦ пошук життєвого ідеалу; ♦ звернення до ранньохристиянської традиції; ♦ аскетизм; ♦ утопічність світосприймання; ♦ релігійний індивідуалізм і патріотизм;

♦ різку критику католицької церкви; ♦ ясність стилю тощо. Зрештою, уважно проаналізувавши доробок письменника, цей ряд ви зможете продовжити й деталізувати.

Запитання і завдання

- 1. Які причини призвели до того, що в Україні Ренесанс проіснував недовго і виявився слабо?
- 2. Які характерні особливості українського Ренесансу?
- 3. Чому братства стали духовною опорою українства?
- 4. Розкажіть про початки книгодрукування в Україні, перші друковані книги та їхніх творців.
- 5. Кого з яскравих представників Ренесансу в українській історії та культурі ви знаєте? Що в їхній діяльності було характерним саме для ренесансового типу людини?
- 6. Які події зумовили появу полемічної літератури? Чому їх не можна трактувати однозначно?
- 7. Розкажіть про основні факти з життя Івана Вишенського. З яких джерел здобуті ці відомості?
- 8. Що у світогляді Вишенського видається вам слушним, а що – хибним? Обґрунтуйте свої судження.
- 9. Що вас найбільше вразило в біографії та вдачі письменника?
- 10. На основі якого художнього прийому побудоване «Послання до єпископів»? Доведіть це, спираючись на текст.
- 11. Які риторичні фігури використовує Вишенський, розкриваючи причини, що спонукали церковників добиватися високого єпископського сану?
- 12. Визначте в «Посланні до єпископів» риси жанру.
- 13. Як побудоване «Викриття диявола-свідодержця»?
- 14. Які моральні принципи відстоює мандрівець у цьому трактаті-діалозі?

РАДИМО ПРОЧИТАТИ

1. Марсове поле. Героїчна поезія на Україні Х – першої половини XVII ст. / Упоряд. Вал. Шевчук. – К., 1988.
2. Українська література XIV–XVI ст. – К., 1988.
3. Гарасим І. Берестейське церковне з'єднання. – Л., 1994.
4. Чижевський Д. Історія української літератури. – Тернопіль, 1994.
5. Українська література у портретах і довідках. – К., 2000.
6. Шевчук В. Муза роксоланська. Українська література XVI–XVIII століть. Книга перша. Ренесанс. Раннє бароко. – К., 2004.
7. Чижевський Д. Іван Вишенський // Філософські твори: У 4 т. – К., 2005. – Т. 2.
8. Наєнко М. Художня література України: від міфів до реальності. – К., 2005.
9. Орос О. Грушівський монастир і початки книгодрукування в Європі. – Ужгород, 2008.
10. [http:// www.renesans.ru](http://www.renesans.ru)

БАРОКО

Європейське бароко
(XVI–XVII століття)

Пригадайте нещодавно вивчений на уроках зарубіжної літератури матеріал про бароко і дайте відповіді на запитання. 1. У чому суть та головні ознаки бароко? 2. Які риси бароко виявляються в драмі Педро Кальдерона «Життя – це сон»?

Підсумуємо: напрям **бароко** (італ. *вибагливий, химерний*) поєднав у собі стилеві ознаки *середньовіччя та ренесансу*. Цим поєднанням зумовлені основні його риси:

- ♦ знову утверджується *складна, вигадлива форма* творів, як було в орнаменталізмі;

- ♦ повертається *середньовічний погляд на Бога як на вершину досконалості*, основу буття, водночас зберігається ренесансова увага до людини, яка тепер трактується не як противага Богові, а як найдосконаліше його творіння;

- ♦ замість світської спрямованості ренесансу знов утверджується *релігійне забарвлення* всіх царин культури;

- ♦ зберігається *античний ідеал краси*, але робиться спроба поєднати його із *християнським ідеалом*, тобто йдеться про поєднання краси духовної та фізичної, внутрішньої та зовнішньої;

- ♦ як і ренесанс, бароко зберігає *увагу до природи* (і в науці, й у мистецтві), але тепер природа трактується не як противага Богові, а як шлях пізнання досконалості й благодаті Творця.

Для бароко характерні й оригінальні, *власні особливості*:

- ♦ *динамізм, рухливість*; у скульптурі й архітектурі це переважання хвилястої із завитками лінії, на відміну від простої лінії та гострого кута чи півкола середньовіччя й ренесансу; в літературі це змалювання руху, мандрівки, змін, трагічного напруження, катастроф, сміливих авантур;

- ♦ митець бароко вбачав своє надзавдання в тому, щоб *зворушити, вразити*, звідси захоплення гіперболами, гротеском, антитезами.

В епоху бароко простоту форми твору *замінюють вигадливістю*, надуманістю, пишномовністю. Тепер мистецтво часто сприймається як *забава, гра розуму*. Розвивається *інтерес до алегорій*, з'являються алегоричні драми, поеми, вірші. Важливого значення набуває *зовнішній вигляд твору*: вірші пишуть у вигляді хреста, чари, ковадла, колони, ромба; стають популярними акровірші¹ та мезостихи².

¹ А к р о в і р ш (грец. *крайній* і лат. *повтор, вірш, рядок*) – поетичний твір, у якому початкові літери кожного віршового рядка утворюють слово або речення.

² М е з о с т і х (грец. *середній*) – вірш, у якому серединні літери кожного рядка прочитуються як певне ім'я або інше слово, різновид акровірша.

Людина бароко або втікає до усамітнення з Богом, або, навпаки, кидається у вир політичної боротьби, перепливає океани, шукаючи нових колоній, береться поліпшити стан усього людства чи то політичною, чи то церковною, науковою, мовною (проекти штучних мов), чи якоюсь іншою реформою.

Яскраві представники європейського бароко: письменники Педро Кальдерон, Джон Мільтон; художники Мікеланджело Караваджо, Пітер Пауел Рубенс, Гарменс Рембрандт, Дієго Родріґес Веласкес; композитори Йоганн Себастьян Бах, Георг Фрідріх Гендель.

Українське бароко (XVII–XVIII століття)

В Україні бароко проіснувало близько 200 років і стало наступним після доби Київської Русі етапом розквіту української культури, передовсім архітектури, літератури, освіти, громадсько-політичних інституцій, самоврядування. До цього привели такі чинники:

- ♦ саме бароко виявилось найсуголоснішим емоційній, романтичній, схильній до зрівноваження протилежностей українській душі;

Іконостас Свято-Преображенської церкви.
Село Великі Сорочинці на Полтавщині

♦ якраз у той час в Україні було послаблено – а на певний період і зовсім відкинуто – колоніальне ярмо, побудовано досить сильну гетьманську державу, що всіляко сприяла розвою культури (особливо за часів Івана Мазепи, котрий сам був яскравим представником барокової епохи).

У нашій культурі співіснували два різновиди цього напрямку: «високе» бароко («серйозне», пов'язане з книжною традицією) і «низове» (жартівливо-бурлескне, пов'язане з народною традицією – творчість мандрівних дяків, інтермедії, вертепи).

Особливо значного розвитку в добу бароко набула українська освіта. Першим і найавторитетнішим вищим навчальним закладом у Східній Європі стала *Києво-Могилянська академія*.

ФАКТ

Спочатку, від 1632 року, діяла колегія, а 1701 року зусиллями гетьмана Івана Мазепи вона переросла в академію. Вчилися тут діти й заможних, і вбогих батьків, навіть жебраків. Чимало було студентів з інших слов'янських країн (скажімо, видатний російський науковець і письменник Михайло Ломоносов).

Академія мала вісім класів; одні з них були однорічні, інші – дворічні. Загальний курс навчання тривав 12 років. Багато часу в кожному класі відводилося на вивчення мов: слов'янської, грецької, латинської, польської, старосврейської.

Немало уваги приділялося і предметам естетичного виховання – малюванню, музиці та співу. Великий хор академії славився не тільки в Україні, а й за її межами. Цей навчальний заклад закінчили чимало відомих композиторів (Максим Березовський, Дмитро Бортнянський, Артем Ведель) і художників (Захарій Голубовський, Григорій Левицький, Леон Тарасевич та ін.). Академія виховала цілу плеяду письменників (Григорій Сковорода, Петро Гулак-Артемовський, Василь Капніст, Іван Некрашевич та ін.). Багато випускників академії згодом стали видатними науковцями. Вони зробили значний внесок у розвиток освіти й культури не тільки в Україні, а й у Росії, Білорусі, Румунії, Сербії, Болгарії та інших країнах. Києво-Могилянська академія тривалий час була форпостом у боротьбі за самовизначення української нації, захисту православ'я, опору агресивній політиці Росії.

1817 року за наказом російського уряду академія була закрита. Зі здобуттям Україною незалежності (1991) Києво-Могилянську академію відновлено та надано їй статус міжнародного університету. Нині це один з найавторитетніших в Україні навчальних закладів.

Для барокового стилю в *архітектурі* (XVII–XIX століття) характерне захоплення декоративними прикрасами, формами заломів стін, вікон, порталів.

Видатні українські зодчі бароко: *Іван Зарудний*, що, працюючи в Москві, переніс туди риси української барокової архітектури (наприклад, Меншикова башта), а також *Іван Григор'євич-Бі́рський*. Серед його шедеврів – полкова канцелярія в Козельці, надвратна церква із дзвіницею в Кирилівському

монастирі, церква Миколи Набережного, будинок бурси, міський водогін на Подолі (усе це в Києві).

Барокова *музика* навіювала внутрішній спокій, гармонію, роздуми про духовне. Провідним жанром був хоровий, так званий партесний (багатоголосий) спів. Вражала також високою культурою виконання релігійна пісня – *псальма* (кант). Музика була предметом вивчення у школах, зокрема в Київській академії, що мала свій оркестр і хори. Видатні зразки барокової музики залишили Максим Березовський, Артем Ведель, Дмитро Бортнянський.

Почаївська лавра

ФАКТ

Максим Березовський (1745–1777) народився в Глухові, навчався в Київській академії, співав у придворній хоровій капелі в Петербурзі, з 1764 року – в Італії, учився в Болоньї. 1771 року був обраний членом Болонської філармонічної академії. 1774 року повернувся до Петербурга, де внаслідок інтриг наклав на себе руки. Написав опери «Демофонт» та «Іфігенія», низку духовних концертів («Вірую», «Отче наш» та ін.), внутрішня побудова яких пов'язана з українськими народними піснями і традицією київських церковних співів.

Артем Ведель (1767–1806) здобув освіту в Київській академії, керував церковними хорами в Києві й Харкові. Покинув Москву, куди був направлений диригувати капелою всупереч його волі, і став послушником Києво-Печерської лаври, де й далі писав музику, згодом мандрував Лівобережжям. Засуджений як ворог Російської імперії, помер в ув'язненні. Найвидатнішими творами композитора вважають десять концертів на чотири голоси, два – на два хори і тріо.

Дмитро Бортнянський (1751–1825) народився в Глухові, замолоду потрапив у придворну хорову капелу в Петербурзі. Навчався у Венеції. В Італії були з успіхом поставлені опери композитора «Креонт», «Алкід». Повернувшись до Петербурга, Бортнянський став придворним капельмейстером, а з 1796 року – управителем придворної капели, що складалася переважно з українців. У цей час написав інструментальні твори й опери «Сокіл», «Син – суперник». Найвидатніші здобутки митця – його хорова церковна творчість (передовсім концерти для мішаного хору акапела).

Бурхливий розвиток *живопису* і *графіки* зумовлювався передовсім необхідністю оздоблювати нові храми (тому поширюються барокові ікони, живописні елементи іконостаса, фрескові розписи, картини на біблійні теми тощо). З'явився попит

і на світські портрети (парсуна¹, надгробковий, графічний тощо). Розвиток графіки пов'язаний також із книгодрукуванням (титули книжок, геральдичні зображення, ілюстрації, заставки). Досконалу самобутню культуру мали церковні іконостаси; мистецтво живопису тут поєднувалося з різьбленням, що давало неповторний ефект через вишуканість і багатство форм. Тому й образи на іконах не виглядали вже аскетичними, а творилися відповідно до вподобань барокової людини: поважні, в пишних шатах на різьбленому золоченому тлі. У XVII–XVIII століттях було засновану своєрідну Києво-Львівську школу барокової графіки (Іван Щирський, Леон Тарасевич). Графічні роботи могли бути простими до примітиву або ж надто ускладненими, переповненими декором і символами.

Неабиякого розвитку набуло українське барокове *письменство*. Елементи бароко проступають уже в стилі Івана Вишенського (довгі речення, нагромадження паралелізмів, сміливі антитези). Однак справжнім початком українського бароко стала творчість *Мелетія Смотрицького*, а також віршування *Кирила Транквіліона-Ставровецького*, повну ж перемогу нового напрямку засвідчило створення Києво-Могилянської академії, цілком барокової за суттю. *Мова* барокової української літератури принципово залишилася церковнослов'янською, як і в попередній період. Увібравши велику кількість елементів живого мовлення, вона, на жаль, не підлягала певним нормам. Тому трапляються великі ухили то до української народної мови, то до польської, то – зрідка у другій половині XVIII століття – до російської, іноді посилюється церковнослов'янська стихія.

Історично-мемуарна проза

У добу бароко художню літературу розуміли значно ширше, ніж тепер. Зокрема, це поняття включало й такі жанри, як проповідь та історіографія (історичні праці про певну епоху).

КОЗАЦЬКІ ЛІТОПИСИ

Серед досить численної української барокової історичної прози особливо виділяються козацькі літописи (названі так, бо розповідають про козацьку добу і творилися козаками). Під цією назвою об'єднуються три твори – Самовидця, Граб'янки та Величка.

Першою в ряду козацьких літописів є праця, автор якої понині лишається невідомим. На думку більшості дослідників, літописцем міг бути генеральний підскарбій (що відповідає

¹ Парсуна – обличчя, портрет.

нинішній посаді міністра фінансів) за часів Івана Брюховецького *Роман Ракушка-Романовський* (1623–1703). Невідома й первісна назва твору. Готуючи рукопис до друку, Пантелеймон Куліш дав йому заголовок: «Літопис Самовидця про війну Богдана Хмельницького і про міжусобиці, які були в Малій Росії по його смерті». Ця назва стисло викладає зміст праці: у ній відображено події від 1648-го до 1702 року. Відтоді твір стали називати «**Літописом Самовидця**». Складається він зі *вступу і двох основних частин*: перша присвячена епосі Богдана Хмельницького та періоду Руїни – до 1676 року, друга – до 1702 року. Ця частина дуже стисла і спрощена (складається враження, що це була тільки заготовка, чернетка, на основі якої автор планував розширити і доопрацювати твір).

Самовидець із надто близької відстані бачив зафіксовані події, тому не міг уявити й належно оцінити їхню масштабність. Так, *Визвольну війну 1648 року* літописець показує лише як жорстоку боротьбу свавільної черні супроти своїх державців, як Божу кару за гріхи. Тому ставлення Самовидця до Богдана Хмельницького і його блискучих перемог стримане.

З гіркотою описує Самовидець *початок великої Руїни*, фатальні прорахунки гетьманів Івана Брюховецького, Петра Дорошенка, Дем'яна Многогрішного. Під 1663 роком докладно розповідається про Чорну раду в Ніжині, про боротьбу двох ворожих таборів – Сомка і Брюховецького – та про жорстоку розправу Брюховецького над своїм суперником і його прихильниками.

Зі стильового боку текст не має особливих прикрас, подробиць, відступів. У ньому найменше ознак бароко порівняно з рештою українських літописів.

Значно більше барокових рис в «**Літописі Григорія Граб'янки**». Цей твір ширше охоплює події, у ньому розповідається про історію козацтва з часів його виникнення до виборів гетьмана Павла Скоропадського 1709 року, а також наводяться тексти багатьох державних актів, гетьманських універсалів, грамот, договорів. Не випадково саме цей твір науковці вважають *першою спробою систематизованої історії України*.

Найбільший за обсягом і найважливіший за значенням чотири-

Літопис Самійла Величка.
Титул

томний «Літопис Самійла Величка», що озаглавлений так: «Сказання про війну козацьку з поляками, що через Зиновія-Богдана Хмельницького, гетьмана війська Запорозького, вісім літ... точилася, нині ж коротко, стилем історичним і наріччям малоросійським справлено й написано старанням Самуїла Величка, колись канцеляриста війська Запорозького, в селі Жуках, повіту Полтавського, року 1720».

Самійло Величко народився на Полтавщині в козацькій сім'ї близько 1670 року. Як і решта авторів козацьких літописів, був високоосвіченою людиною, закінчив Києво-Могилянську академію, знав церковнослов'янську, польську, латинську й німецьку мови. 1690 року Самійло Величко перейшов на службу при військовому писарі Василі Кочубєєві, згодом – у генеральній канцелярії Війська Запорозького. Але 1708 року, коли стало відомо про донос Кочубєя цареві щодо антимосковської діяльності Мазепи, зрадника було страчено, а Величко теж потрапив у в'язницю як людина писаря. На волю майбутній літописець вийшов аж через сім років. Поселився в с. Жуках, де й почав творити свій літопис.

У ньому чітко виявляється пристрасний патріотизм автора. Так, рідну державу він іменує матір'ю, милою батьківщиною, «отчиною нашою Українською». З боєм описує Руїну козацького краю і, дошукуючись причин, вдається до писаних джерел, розпитує старих людей: «Через що і через кого спустошено тую нашу землю?»

Власне, весь літопис і став авторською відповіддю на це трагічне запитання. Головною причиною бід Величко вважає *брак патріотизму*, звідси й міжусобні чвари, самоїдство. Взірцем патріотизму в літописі постає *запорозьке козацтво*. Запорожці готові були йти на страшні муки заради побратимів-українців. Наприклад, один із запорожців навмисне здався в полон, а коли його почали катувати, «зізнався», що козаків дуже багато і вони готуються до наступу. Поляки посадили полоненого на палю, а самі відступили, хоча потім з'ясувалося, що козаків було зовсім мало.

Центральний образ літопису – *Богдан Хмельницький*. Величко зображує гетьмана рятівником нації, порівнює його з Мойсеєм, що вивів колись «ізраїльський люд» з єгипетської неволі. На переконання літописця, Хмельницький розпочав Визвольну війну 1648 року, бо «бачив, як пани польські й дозорці пригноблюють та озлоблюють своїх українських людей, і вболівав на їхній плач та стогнання братерським, а скоріше, батьківським серцем».

Так само щирим патріотом і оборонцем християнської віри зображений *Іван Сірко*, якого за хоробрість і мудрість запорожці вісім разів обирали кошовим отаманом. Величко до-

кладно розповідає: якось під час походу в Крим Сірко визволив 7 тисяч українських бранців. Однак дорогою додому довідався, що дехто з них іде на Батьківщину знехотя (в Криму надбали вже собі господарства, а вдома нічого свого не мають). Тоді отаман дозволив охочим повернутися назад у Крим. Таких виявилось 3 тисячі. Та коли ці люди відійшли, наказав козакам догнати їх і вирубати. Цей вчинок можна оцінити як варварство. Однак Величко схиляється до іншої думки: тільки перед реальною загрозою цілковитого знищення всієї нації Сірко зважується на цей хоч і жорстокий, але останній засіб національного самозахисту. І рішення таке було для нього дуже важким: відпустивши невільників, він до останньої миті не вірив, що ті таки повернуться до татар. А тому «вийшов на могилу... і дивився на них, аж доки не стало їх видно». І лише по цьому віддав страшний наказ. А потім сам приїхав на місце розправи і промовив над порубаними земляками: «Простіть нас, брати, а самі спіте тут до страшного Господнього суду, ніж би мали розмножуватися в Криму поміж бусурманами на наші християнські молодецькі голови, а на свою відвічну без хрещення погибіль».

Усіх інших гетьманів і старшин літописець різко, часом і незаслужено, критикує з тих же патріотичних, державницьких позицій. Іванові Виговському та Івану Самойловичу закидає, що вони дбали більше про власний достаток, ніж про долю нації. До Мазепи ставиться неоднозначно: називає його «хитрим лисом», але й «грандіозним меценатом»; порівнює з мудрим біблійним Йосипом; вважає справедливим, що за всі випробування Бог нагородив його булавою. Як бачимо, навіть у цьому випадку неупередженість переважила...

Гине мати-Україна від міжусобиць, спустошливих нападів ворогів, треба її рятувати, задля неї жити й боротися – така *провідна ідея* літопису.

Твір Величка є найвидатнішою пам'яткою літописного бароко, бо всебічно представляє цей стиль, хоча можна помітити в ньому й окремі ознаки вже наступного напрямку – *класицизму*.

Літопис Самійла Величка надихав до творчості, збагачував історичним фактажем майже всіх українських митців, що писали про козацьку добу: Євгена Гребінку, Тараса Шевченка («Посланіє», «Чигрине, Чигрине...», «Великий льох»), Миколу Костомарова, Пантелеймона Куліша, Івана Нечуя-Левицького, Михайла Старицького, Богдана Лепкого, Бориса Грінченка, Олександра Довженка, Євгена Маланюка та багатьох інших. Також він став поштовхом для картини Іллі Рєпіна «Запорожці пишуть листа турецькому султану».

«ІСТОРІЯ РУСІВ»

Хронологічно останнім і найвідомішим зразком давньої української історичної прози стала «Історія русів» (тобто українців).

Праця написана *російською книжною мовою* (на той час це був один з варіантів нашої літературної мови), але автор був *українцем*, про що свідчить вплив козацьких літописів і велика кількість українізмів у тексті. У творі зроблено огляд історії України від початків (ще легендарних біблійних часів) до скасування гетьманства, точніше – до 1769 року (остаточної загибелі Козацької держави і завершення староукраїнського періоду). Це один з найзагадковіших текстів у вітчизняній культурі, досі оповитий багатьма таємницями.

Скажімо, досі невідомим залишається ім'я автора: остерігаючись кари за гострий антиімперський твір, він не підписався під ним. Дослідники висувують кілька гіпотез: створити літопис міг *Григорій Полєтика* – випускник Києво-Могилянської академії, перекладач із латинської та німецької мов у Петербурзькій академії наук або ж його син *Василь* – відомий історик, який закінчив Віденський університет. За іншою версією автором міг бути *Олександр Безбородько* – теж вихованець Києво-Могилянської академії, член Генерального суду, київський козацький полковник, який згодом став особистим секретарем Катерини II, «найсвітлішим князем Російської імперії».

Не встановлено також, *коли написано* твір. Дехто твердить, що не пізніше 1769 року. Адже в самій пам'ятці читаємо: «На початку року 1769-го... почалася правдива з турками війна, яка чим скінчиться, Бог відає». Однак більшість дослідників схиляється до думки, що зазначена дата є містифікацією¹: як уже мовилося, авторові було небезпечно оприлюднювати своє ім'я, тому він міг навмисне вказати рік, орієнтація на який мала б ускладнити пошуки того, хто написав крамольну книгу. Отже, праця створена орієнтовно *наприкінці XVIII – на початку XIX століття*.

✳ **Жанр.** Автор твору зібрав і узагальнив величезний історичний матеріал, проте виклав його суб'єктивно, допустив чимало неточностей, художнього домислу. Це пояснюється жанровою специфікою: «Історія русів» – твір не стільки історичний, скільки національно-політичний та літературний. Отже, за жанром – *історіософський*² *трактат, написаний у формі політичного памфлету*³.

¹ Містифікація (грец. *таємничий*) – умисне введення когось в оману.

² Історіософія – осмислення сенсу історичних подій.

³ Памфлет – жанр публіцистики, для якого характерне різке, нищівне викриття певного політичного явища чи особи.

✳ **Ідейний зміст і його художнє вираження.** Очевидно, через стилізацію під літопис композиція пам'ятки не вельми струнка та послідовна. Проте різні епізоди поєднує *наскрізна ідея*: історія України – це безперервна боротьба народу за визволення.

Автор пам'ятки різко заперечує твердження російської імперської науки, що нібито Україна виникла лише в XIV–XVI століттях, а доти це була порожня земля. Він переконливо твердить, що Київська Русь – це державне утворення саме українського народу, що Русь – Україна, а не Росія, бо до Київської держави з російських земель входив тільки Новгород. Проте автор не говорить про цілковиту незалежність рідного краю, його мрія – бодай широка автономія в межах імперії. Так виявилось згасання національної свідомості серед освічених верств нашого суспільства, до яких належав автор.

Головна увага у творі зосереджена на епохальних подіях – Визвольній війні 1648 року, бурхливому українському відродженні та страхотливій Руїні.

Пам'ятка справляє сильний емоційний вплив на читача завдяки тому, що історичний (науковий) зміст втілюється в досконалій художній формі. Свої політичні думки й ідеали автор вкладає в пристрасні промови (зокрема, Хмельницького та Полуботка), листи (Наливайка чи Дорошенка), відозви (Мазепи), міркування чужинців про Україну (Густав Адольф, Карл XII). *Центральними посталями* української історії є для автора Хмельницький і Мазепа.

✳ **Образ Богдана Хмельницького.** В «Історії русів» набагато повніше, порівняно з літописами Самовидця, Граб'янки та Величка, подано родовід гетьмана, наголошено на його широкій освіченості («всі тодішні класи наук красних пройшов він під керівництвом найліпших учителів, щедротою придбаних»), на його гострому розумові й кмітливості.

Автор переконує, що у своїх діях Хмельницький керувався не особистими інтересами (як закидали гетьманові опоненти), а патріотичними, гуманними цілями. Він став до бою, щоб зупинити творені народів українському «од польських військ та начальників нестерпні переслідування, насильства та надмірне його уярмлення, руйнацію».

Отже, образ гетьмана розкривається у творі передовсім у державо-творчих виступах і діях.

М. Івасюк. В'їзд Богдана Хмельницького до Києва

Перечитайте в хрестоматії промову Богдана Хмельницького до реєстрових козаків під Жовтими Водами. Які причини змусили український народ розпочати війну проти поляків?

★ **Образ Івана Мазепи.** Як і в козацьких літописах, в «Історії русів» значна увага зосереджена на постаті Івана Мазепи (хоча з конспіративних міркувань говорить про нього дуже обережно).

У праці не згадані чутки й легенди про амурні пригоди Мазепи, натомість акцентовано на тих рисах характеру гетьмана, за які його цінували в інших країнах і серед запорожців, – на хоробрості, мудрості, військовому таланті. При цьому автор посилається на європейські авторитети, зокрема на славнозвісного французького філософа й письменника *Вольтера*, котрий захоплено відгукувався про гетьмана. Водночас Мазепа – людина складна й суперечлива.

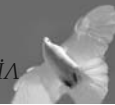
Постає запитання: як міг визріти в нього таємний політичний задум виступити проти царя? В «Історії русів» наведено різні погляди щодо цього. Багато сучасників гетьмана намагалися звести причини такого вчинку до особистої образи, аби виправдати власну неспроможність зрозуміти всю велич і трагізм його місії. Принаймні такий висновок можна зробити з наведеного в «Історії русів» переказу, взятого «од наближених до Мазепи осіб». Там згадано, як гетьман був «на одному бенкеті з государем у князя Меншикова, де за те, що суперечив у розмовах, ударив государ Мазепу по щоці, і хоч скоро після того й замирився з ним, але Мазепа, затаївши назовні злобу, закарбував її в серці своїм».

А ось як про це розповів Вольтер: «Государ, мавши Мазепу за своїм столом, запропонував йому завести у себе в Малоросії регулярне військо і всі ті податки народні та митні, які заведено у Великоросії. І коли на теє відповів Мазепа, що в такому військовому й пограничному народі, яким є малоросійський, того раптово зробити не можна, а хіба спроквола і час од часу, то государ, розгнівавшись за теє на Мазепу, вилаяв його, вхопив за вуса і нахвалвся позбавити його гетьманства».

Іван Мазепа

Наведені розповіді підтверджують сумну для нашої ментальності істину: часом чужинці прихильніше ставляться до української історії, ніж ми самі. Принаймні свідчення Вольтера є об'єктивнішим, бо воно точніше розставляє акценти: грабіжницька політика московського самодержавства щодо України, утискування народу,

презирливе ставлення до нього – ось ті чинники, які відіграли вирішальну роль у визріванні намірів Мазепи.

Інакше оцінює дії гетьмана автор «Історії русів»: «Мазепа мав шкідливий задум, спонуканий власною його злобою і помстою, а ніяк не національними інтересами».

Імовірно, тут має місце нерозуміння складності характеру гетьмана, проте автор знову-таки міг приховувати свої погляди, щоб уникнути переслідувань. Незважаючи на те, він, прикрившись сумнівним осудом, далі чесно й вичерпно відображає справжні мотиви й наміри Мазепи, подаючи його прокламацію¹.

Це один зі смислових центрів твору, унікальний документ, розрахований на діалог з читачем тогочасним, теперішнім і майбутнім. Однак, як це часто буває, належне поцінування народом чеснот свого лицаря приходить здебільшого запізно.

Уважно прочитайте це звернення гетьмана до війська й народу в хрестоматії. Дайте відповіді на запитання. 1. Чому, на думку Мазепи, російсько-шведська війна поставила Україну між двома проваллями? 2. Які аргументи наводить гетьман на користь союзу зі Швецією? 3. Чи актуальні ці міркування для сучасної України?

Надалі події розгортаються трагічно. Їх перебіг автор «Історії русів» прагне подати, на перший погляд, безсторонньо, ніби остерігаючись виявити своє ставлення до розколу серед козаків. Деякі з них доповіли Петру I «про лукавство Мазепине», і той послав князя Меншикова знищити гетьманську резиденцію Батурин. Проте крізь маску зовнішньої об'єктивності раз у раз проступають гнів, біль і скорбота автора.

Варто назвати ім'я зрадника, з вини якого загарбники захопили Батурин. Це полковник *Іван Ніс*. З його допомогою Меншиков увійшов до Батурина на світанку «з усією тихістю», напав на мешканців резиденції та «без оборони рубав їх і колов без жодного милосердя», «...вибив усіх їх до ноги, не милуючи ні статі, ні віку, ні самих молочних немовлят». Батурин начисто спопелили – і гетьманський палац, і двори старшини та козаків ущент випалили. Традиційною карою Меншикова було «живцем четвертувати, колесувати й на палю вбивати, а далі вигадано нові роди тортур, що саму уяву жахали».

Образ Мазепи в «Історії русів» зображено в динаміці. Найдокладніше гетьман змальований у його найвеличнішу годину (проголошення прокламації) і в найтрагічнішу: «...Мазепа того ж таки року, вересня, 6 дня з туги помер, перебуваючи останні свої дні великим утішителем королеві шведському, що поважав його за незвичайний розум і здорові міркування про

¹ П р о к л а м а ц і я – друкований або рукописний агітаційний листок злободенного політичного змісту.

4 РОЗДІЛ

великодушність у нещастях». Героєм в очах автора робить Мазепу його лицарська саможертвна спроба відновити, збудувати самостійну Україну.

Прочитайте в «Історії русів» розповідь про трагічну й героїчну долю гетьмана Полуботка. 1. За що його ув'язнили колонізатори? 2. Яка головна ідея промови Полуботка? Як ця промова характеризує гетьмана? 3. Якою була, за словами гетьмана, російська імперська політика щодо України?

★ **Стильові особливості й значення твору.** Манерою написання «Історія русів» безпосередньо пов'язана з бароковою традицією давньої української історичної прози. Однак ще більшою мірою, ніж у літописах, проступають у її стилі й *елементи класицизму* (про цей напрям докладніше поговоримо згодом):

- ◆ це насамперед інтерес до княжої доби, яка сприймалася як «національна античність»;

- ◆ погляд на просвічену аристократію та монархію як на основний рушій суспільного поступу, зосередження уваги на формуванні козацької аристократії;

- ◆ послідовна настанова на виховання читачів освіченими, активними громадянами суспільства;

- ◆ прагнення писати стисло, чітко, стримано, давати героям аргументовані характеристики, що впливають з їхніх учинків.

«Історія русів» завжди була популярною. У рукописних копіях вона розходилася таємно всією Україною. Вперше надрукувати її вдалося філологу *Осипові Бодянському* лише *1846 року*. Пам'ятка стала багатим матеріалом для професійних вітчизняних істориків Миколи Маркевича, Миколи Бантиша-Кам'єнського, Михайла Грушевського, Дмитра Яворницького, а також для письменників Миколи Гоголя, Євгена Гребінки, Тараса Шевченка, Пантелеймона Куліша, Миколи Костомарова, Михайла Старицького, Богдана Лепкого та ін. Для більшості з них це було не просто джерело інформації, а важливий чинник формування світогляду. Як наголошував Іван Франко, саме «Історія русів» стала тим ідейним ґрунтом, на якому виросла нова українська література.

Українська барокова поезія

Книжне віршування прийшло в наше письменство разом з християнством з Візантії, Болгарії та Моравії. Поступово почала впливати на нього і багата, прадавня традиція української усної народної поезії. Закономірно, що насамперед бурхливо розвинулася *релігійна поезія*. Це були віршові передмови до Святого Письма, богослужбних книг, похвали, молитви, цер-

ковні гімни тощо. У руський період високі зразки християнської поезії залишив Кирило Тóрівський, у староукраїнські часи – Григорій Цамблак, Петро Могила, Варлаам Ясинський, Лазар Баранóвич, Григорій Сковорода...

Друга потужна гілка українського віршування – *світська* (позацерковна) *поезія*. Вона почала розвиватися з поширенням книговидавання і шкільництва. У ті давні часи вважали, що освічена людина повинна вміти скласти вірш з будь-якого приводу. Саме тому в братських школах, колегіях, особливо в Києво-Могилянській академії, піїтика (теорія і практика віршування) вважалася одним з основних предметів. Авторами і виконавцями віршів у цей період були переважно вчителі й учні різних шкіл. Популярні форми – шкільні декламації, навчальні зразки та вправи, передмови, післямови, присвяти тощо.

КОНСУЛЬТАЦІЯ. ТЕОРІЯ ЛІТЕРАТУРИ

Панівною в староукраїнській поезії XVI–XVIII століть була *силабічна* (грец. *склад*) система віршування (найдавнішим її зразком вважають вірші в Острозькій біблійі 1581 року, написані Герасимом Смотрицьким). Це система, ритм¹ у якій досягається завдяки періодичному повторенню *рівної кількості складів* (від 8 до 20, переважно 12, рідше – 11). Ознаками системи є також невпорядковане, вільне розташування наголошених і ненаголошених складів усередині рядка; *цезура* (лат. *відрубую*) – велика пауза, що ділить рядок на дві частини; парне, переважно парокситонне² римуння (аа бб...).

Могила славний // на фрон митропóлі	а (11 складів)
Вступаєт, // годне з небесной вóлі,	а (10 складів)
О часе вдячний! // О літа святіі!	б (11 складів)
Дні // золотіі...	б (5 складів, усічений рядок)

Силабічне віршування поширилося в українській літературі завдяки польській традиції та латиномовним поетикам. Із середини XVIII століття під впливом народнописенної традиції починається поступовий перехід до силабо-тонічної системи віршування.

Староукраїнська барокова поезія, закономірно, була вельми схильна до різноманітних прикрас. Тому серед характерних її ознак – **курйозні³ вірші**, що мали незвичайний зовнішній вигляд (при цьому про зміст автори не особливо дбали). Побутувало багато різновидів такої поезії:

- ♦ у тексті *фігурного* вірша рядки різної довжини розміщувалися у формі чаші, зірки, хреста, меча тощо;

¹ Р и т м (грец. *розмірність, узгодженість*) – періодичне повторення яких-небудь елементів тексту.

² П а р о к с и т ó н н а – це рима з наголосом на передостанньому складі (неба – трéба, співа́є – єдна́є).

³ К у р й ó з н и й (франц. *цікавий, дивовижний*) – тут: незвичайна побудова речень, розташування рядків.

♦ у творах різновиду «рак» добиралися такі слова, щоб під час читання кожного рядка зліва направо і навпаки виходив той самий текст;

♦ в *азбучному вірші* кожне слово починалося з наступної літери алфавіту;

♦ в *акростиху*, або *акровірші*, перші (іноді останні чи середні) літери кожного рядка утворювали слово або речення, найчастіше ім'я того, кому вірш присвячується.

Така манера письма вимагала від поетів удосконалювати звукопис, ритміку, метафорику, звертати увагу на конструкцію твору, його підтекст – тобто доводити стиль до професійної вправності. Курйозні вірші завше викликали інтерес читача, розвивали уяву, пов'язували поезію з образотворчим мистецтвом.

Інтимна лірика. У XVIII столітті літератори пильніше приглядаються до внутрішнього світу людини, відтак популярною стає любовна лірика. Писали такі вірші мандрівні дяки¹, писарі, канцеляристи та інші грамотії із *соціальних низів*. Тому мотиви любовної туги в цих творах нерідко перепліталися з наріканнями на бідність, сирітство, «злих людей», непереборні життєві труднощі.

Та насамперед стверджується право на вільну, сильнішу за обставини любов, підноситься щирість почуттів, вірність закоханих:

Хвала ж Тобѣ, Господу Богу,
Що знайшовъ я свою небогу.
Присунь же ся близесенько,
Моє милое серденько...

Семен Климовський

Деякі зразки книжної лірики стали популярними народними піснями. Це насамперед вірш *Семена Климовського* «*Їхав козак за Дунай*».

Семен Климовський – поет і філософ. Біографічних відомостей про нього не збереглося майже жодних. Народився цей «козак-віршотворець» між 1690 і 1700 роками десь на Харківщині, помер наприкінці XVIII століття в селі Припутнях на Херсонщині (нині Кіровоградщина). Певно, він мав академічну освіту, користувався неабияким авторитетом у тогочасному

¹ М а н д р і в н і д я к и – це спудеї (студенти) різних шкіл, передовсім Київської академії, що у вільний від навчання час ходили селами і збирали «на пропитаніє». Щоб люди були щедріші, спудеї влаштовували своєрідні концерти: співали пісень, декламували вірші, розігрували комічні сценки тощо.

суспільстві. В одному з трактатів тієї пори про нього пишеться: «Климовський за сім грецьких мудреців був славніший і шановніший між побратимами його козаками, що він... промовляв високоштитльними віршами, давав приятелям розсудливі поради».

1724 року Климовський надіслав Петрові I два філософсько-публіцистичні поетичні твори – «Про правосуддя начальників» і «Про смирення найвищих». Трактати містили різку критику царської влади. Основним законом суспільного життя в них проголошувалася справедливість, основним принципом державної політики – правда, адже без неї держава «підгниває і падає». Очевидно, тільки смерть Петра врятувала вільнодумного філософа від розправи.

Невмирущу славу принесла Климовському його пісня «Їхав козак за Дунай». Написана вона 7-складовим силабічним віршем з правильною чотирирядковою строфою. Від початку XVIII століття текст, зрозуміло, не міг дійти до нас у первісному вигляді, проте, очевидно, і в авторському варіанті вирізнявся рисами фольклорної поетики.

У пісні розгортається фольклорний мотив прощання козака з дівчиною перед походом (пригадати хоч би народну пісню «Їхав козак на війноньку» чи пісню Марусі Чурай «Засвіт встали козаченьки...»). Використовується також традиційний образ «за Дунаєм» – як символ чужого краю, народнопісенний діалог козака і дівчини, постійні епітети, літоти.

Усі ці засоби створюють сумну атмосферу прощання (можливо, назавжди) двох ніжно закоханих. Пісня тонко передає особливості психології української дівчини (що віддано, самозречено любить, заради кохання готова пожертвувати всім) і козака (який теж вірно любить, але навіть заради коханої не може зректися свого лицарського обов'язку захищати Вітчизну).

Запальну козацьку натуру виражає *ритм* пісні – дібраний так, що під нього може марширувати (і не раз марширувало) багатотисячне козацьке військо.

Фольклорна манера, розкриття визначальних граней української душі – усе це дало змогу пісні поширитися всією Україною, стати народною і пережити століття. Набула пісня і світової слави: варіації на її тему створив Олександр Пушкін, музичні обробки її зробили всесвітньо відомі композитори Людвіг ван Бетховен, Карл Вебер та ін.

Іван ВЕЛИЧКОВСЬКИЙ

Визначна постать в українській бароковій літературі – **Іван Величківський**. Це поет, перекладач, теоретик літератури, культурний і громадський діяч. Народився він близько 1650 року

на Чернігівщині. В 1660-х роках навчався в Києво-Могилянській колегії. У 1670–1680 роках мешкав у Чернігові, працював у друкарні Лазаря Барановича і входив до чернігівського гуртка поетів. Не пізніше 1687 року оселився в Полтаві, служив священиком. Помер 1701 року.

До нашого часу дійшло чимало творів Величковського. Основні риси його *авторського стилю*:

- ♦ тематика й образна система творів будується на характерній для бароко антитезі: гріх – праведність, життя – смерть, Бог – Всесвіт – Людина, чоловік – жінка, читач – поет тощо;

- ♦ активно залучаються теми й образи з античної міфології, Біблії, народної творчості;

- ♦ пишна, переобтяжена прикрасами форма.

У творчості поета поєднуються духовні й світські мотиви. *Світські* яскраво виявляються в *епіграмах*¹ (перекладених з поезій англійського поета Джона Овена та своїх власних). Це філософсько-критичні картини з повсякденного життя: «На скупого», «На лисого», «До жонатих», «Про грішників» та ін. Глибокі філософські роздуми про громадський ідеал державного діяча містяться в панегірику гетьманові Іванові Самойловичу.

Духовні мотиви визначають книгу «Дзигар² з напівдзигарком» (1690).

Перед нами надзвичайно цікаво й вишукано побудована *поема* з циклу віршів *про час* (тема в бароковій поезії популярна). *Дзигар цілий* – це передана у двовіршах історія життя Ісуса Христа та Богородиці, якою, відповідно, має вимірюватися час, тобто вона є мірилом істини. Так само і в «*напівдзигарку*» зібрано й названо минулі якості людини, йдеться про всі періоди людського життя, його вікові стани. На грі словами побудовано один з найблискучіших віршів про час – «*Минути*». У баченні поета доба (ніч і день як заокруглена цілість) – образ Бога та його Матері, символ вищого розуму. У цьому Дзигарі (читай – Бозі) людина – лише «минута» (слово, що етимологічно виводиться від «минати»), істота страшного, почварного, минулого і непевного світу.

Іван Величковський добирав традиційні теми, не шукав нового змісту, зате приділяв велику увагу формі творів. Однією з найбільших заслуг поета є його розробка теорії і практики *курйозного віршування*, яке він назвав «штуки поетицкіє». Він узагальнив досягнення європейської та української курйозної

¹ Е п і г р а м а (грец. *напис*) – короткий вірш сатиричного змісту, спрямований здебільшого проти кого-небудь особисто.

² Д з и г а р – великий годинник на вежі.

поезії і написав теоретичну працю з наведеними власними прикладами – «Млеко одъ овці пастору належноє» (1691). Автор тут розглядає 20 різновидів курйозної поезії, частина з яких – його власні винаходи. Ось деякі приклади. *Рак словесний* – це вірш, у якому слова читаються і з початку, і з кінця рядка:

Високо діва є вознесѣнна,
Глибко, адже, була смиренна.

Рак літеральний – вірш, у якому рядок можна читати зліва направо і навпаки, причому зміст зберігається:

Анна во дар бо ім'я мі обрадованна.

Луна – вірш, у якому начебто звучить луна: другий рядок складається з одного слова, що відображає (ніби відлунує) частину римованого з ним слова.

- Що просиш ти, Адаме, чи земного краю?
- Раю.
- Чому ж туди не входиш, чи ж боїшся брани?
- Рани.

Творчість Івана Величковського яскраво засвідчила досконалий рівень української барокової поезії.

Сторінки рукописної збірки І. Величковського «Млеко»

Староукраїнська драматургія

КОНСУЛЬТАЦІЯ. ТЕОРІЯ ЛІТЕРАТУРИ

Д р а м а (грец. *дія*) – це один з трьох основних родів художньої літератури, в якому світ змальовують безпосередньо через дії і розмови персонажів. Тому драматичні твори призначені насамперед не для читання, а для постановки на сцені. Відтак вони є основою ще одного виду мистецтва – театру. Слово *театр* походить від грецького *театрон*, котре спочатку означало місце для видовищ, а згодом – взагалі видовище, спектакль, дійство.

Вивчаючи фольклор, ми вже розглядали народну драму, зокрема весілля. З часів Київської Русі дійшли згадки про «ігрища скоморохів» (попередників мандрівних дяків) – то також були своєрідні театралізовані вистави. Церковна служба (літургія) теж побудована за законами театрального (священно-театрального) дійства.

Шкільна драма. Книжна (літературна) драма зародилася в лоні церкви: спочатку це були декламації та діалоги, виголо-

шувані школярами з нагоди великих релігійних свят. З початку XVII століття активно розвиваються шкільні драми. Так іменувалися ці твори, оскільки писали їх *викладачі піїтики* (часом у співавторстві зі студентами), а виконували вихованці навчальних закладів під час свят, прийому поважних гостей або наприкінці року.

До нашого часу дійшло *понад тридцять* шкільних драм переважно церковно-християнського змісту та на історичні теми. Найдосконалішою серед них дослідники одноставно називають трагікомедію *Феофана Прокоповича «Володимир»* (1705).

КОНСУЛЬТАЦІЯ

Феофан Прокопович (1681 (або 1677) – 1736) – церковний та громадський діяч, науковець-гуманіст, драматург, поет, перекладач, публіцист. Народився в м. Києві в родині дрібного торговця, рано осиротів. Навчався в Києво-Могилянській академії. Пізніше став греко-католиком (уніатом), продовжив навчання в Римській єзуїтській колегії. Ознайомився там з античною і західноєвропейською літературою та філософією, з ідеями Ренесансу. Не дослухавши

Феофан Прокопович

курсу теології, втік із Риму, повернувся в православ'я. 1704 року став професором Києво-Могилянської академії, а з 1710 року – її ректором. На запрошення Петра I переїхав до Петербурга, став одним з найближчих радників імператора, обіймав вищі посади, брав участь у заснуванні Академії наук. Мав причетність до боротьби за владу різних дворянських угруповань після смерті Петра. Жорстоко розправлявся зі своїми політичними супротивниками.

Прокопович залишив значну творчу спадщину, до якої увійшли філософські трактати, підручники «Поетика», «Риторика», «Математика», «Логіка», численні проповіді, драми, вірші (які писав староукраїнською, польською, латинською, російською мовами). Більшість творів припадає на київський період. У латиномовних віршах «Похвала Бористену» та «Опис Києва» висловив палку любов до рідного міста – «держави могутньої матері».

«Володимир» – *перша історична п'єса* в українській літературі. У творі йдеться про запровадження київським князем Володимиром християнства в Україні-Русі. П'єса має алегоричний підтекст. В образі князя Володимира, розумного й розсудливого володаря, прославляється державотворча й культурницька діяльність *Івана Мазепи*, а через сатиричні образи жерців, які відстоюють язичництво, висміюються *консерватори* – захисники старих, віджилих порядків, що бояться всього

нового. Уже самі імена жерців містять промовисту сатиричну характеристику – Жеривіл, Курояд, Піяр. Після проголошення офіційної анафеми Іванові Мазепі автор переприсвятив драму *Петрові I*, підтримавши в такий спосіб його реформаторську політику і засвідчивши свій остаточний перехід з українських позицій на імперські.

Стиль драми поєднує в собі риси *бароко* і *класицизму*:

- ◆ немає характерних для бароко алегоричних і символічних персонажів (Покора, Віра, Надія, Ворожнеча, Жорстокість тощо), проте *алегоричність*, інакомовлення простежується в сюжеті (Володимир – Мазепа, прийняття християнства – утвердження в Україні нових західних ідей); значна кількість художніх прикрас, гра словами;

- ◆ від класицизму – ідеал *просвітницько-абсолютистської держави*; дія відбувається в *одному місті* (Києві), в основі сюжету – видатна, легендарна подія національної історії.

Кращі традиції шкільної драми успадкували й розвинули українські драматурги XIX століття – Іван Котляревський, Григорій Квітка-Основ'яненко, Іван Карпенко-Карий та інші.

Вертеп. Свою назву ці твори одержали від грецького слова, що в перекладі українською мовою означає *печера*. У Біблії розповідається, що Богоматір Марія народила Сина Ісуса в печері (біля міста Віфлеєма), в якій пастухи під час негоди тримали худобу. Ця оповідь з історії християнства покладена в основу *різдвяної вистави*. Є свідчення, що побутували й *великодні вертепні драми*, в яких ішлося про смерть і воскресіння Ісуса Христа, але вони до нас не дійшли.

Вертеп є різновидом *лялькового театру*, здавна знаного в усьому світі. Він об'єднує п'єсу серйозного, урочистого змісту і веселі сценки на зразок інтермедій¹.

За свідченнями дослідників літописів, вертеп, певно, виник *ще в часи Київської Русі*. Перше ж достовірне повідомлення про нього датується XVI століттям, хоча тексти вертепних п'єс дійшли до нас лише з другої половини XVIII століття, зокрема вертепна драма «Цар Ірод».

Найчастіше вертеп возили по дворах чи виставляли у свята на базарних майданах *спудеї* (мандрівні дяки) й одержували за вистави винагороду грішми чи їжею. Пізніше за цю справу бралися будь-хто з охочих артистів.

Вертепна скринька мала вигляд *двоповерхового будиночка* без передньої стінки, майстерно вирізаного з дерева та твердого

¹ І н т е р м е д і я (від лат. *між і середина*) – невеликі, одноактні комедійні п'єси, що ставилися в перервах між діями шкільної драми серйозного змісту. За основу сюжету бралися анекдотичні історії з народного побуту.

Спудей з вертепом
колядують у хаті
київських міщан

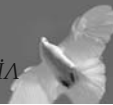
На *горішньому ярусі* відбувалася вистава першої (*духовної*) частини вертепного твору, що за змістом відповідала шкільній *різдвяній* драмі. Спільні в них і дійові особи: Богоматір, Йосип, Ангели, Царі-Волхви, Пастухи, цар Ірод, Воїни та ін.

На *нижньому ярусі* розігрувалася світська частина – сценки з тогочасного народного побуту, створені за зразком інтермедій. Тут виступають ті самі персонажі: Селянин, Дід, Баба, Панотець, Циган, Жид, Москаль, Лях та ін. Дійові особи вертепної вистави були одягнені в національні костюми. «Говорили» персонажі своєю рідною мовою, співали пісні й виконували танці свого народу, поводитися відповідно до свого суспільного становища та національного характеру.

Якщо текст шкільної драми, написаний кимось із тогочасних авторів, залишався незмінним, то вертепна драма усталеного тексту не мала: кожен вертепник вносив зміни в запозичену п'єсу на свій смак і розсуд. Уся вистава тривала іноді до трьох годин.

Вертеп пережив шкільну драму майже на півтора століття. Майстри цієї справи носили вертепну скриньку селами й містами ще на початку ХХ століття. Нині вертепні вистави поступово відроджуються, особливо в час різдвяних свят.

Традицію і поетику інтермедій та вертепів підхопили й розвинули в ХІХ столітті Іван Котляревський (поема «Енеїда», п'єси «Наталка Полтавка», «Москаль-чарівник»), Петро Гулак-Артемівський (байка «Пан та Собака»), Григорій Квітка-Основ'яненко (п'єса «Сватання на Гончарівці»), Тарас Шевченко (поєми «Сон», «Великий льох») та інші автори.

Запитання і завдання

- 1. Які неповторні стильові риси притаманні бароко? Що, за концепцією бароко, є головним завданням мистецтва?
- 2. Які особливості українського бароко?
- 3. Як виявлялося бароко в різних видах мистецтва?
- 4. Коли творилися козацькі літописи? Хто були їхніми авторами? З яких джерел брали вони матеріал?
- 5. Що відомо про автора «Історії русів»? У чому особливість жанру цього літопису?
- 6. Як змальовано в цьому творі Богдана Хмельницького, Івана Мазепу, Павла Полуботка?
- 7. Розкрийте стильові особливості «Історії русів». Назвіть риси класицизму, які проступають у творі.
- 8. Назвіть основні мотиви лірики Івана Величковського.
- 9. Що вам відомо про виникнення драми як літературного роду?
- 10. Які риси бароко й класицизму виявилися в українських драмах XVIII століття?
- 11. Які п'єси називають інтермедіями? Чому вони подобалися глядачам?
- 12. Назвіть персонажів інтермедій. Яке походження сюжетів цих творів?
- 13. Чим подібні та чим різняться тексти шкільних і вертепних драм?

РАДИМО ПРОЧИТАТИ

1. Українська література XVIII ст. – К., 1983.
2. Українська література XVII ст. – К., 1987.
3. Шевчук В. Дорога в тисячу років. – К., 1990.
4. Історія Русів. – К., 1991.
5. Чижевський Д. Нариси з історії філософії на Україні. – К., 1992.
6. Макаров А. Світло українського бароко. – К., 1994.
7. Чижевський Д. Історія української літератури. – Тернопіль, 1994.
8. Українська література у портретах і довідках. – К., 2000.
9. Шевчук В. Муза роксоланська: У 2 кн. – Кн. 2. – Розвинене бароко. Пізнє бароко. – К., 2005.
10. Наєнко М. Художня література України: від міфів до реальності. – К., 2005.
11. [http:// www.ukrlib.com.ua](http://www.ukrlib.com.ua)

Григорій СКОВОРОДА (1722–1794)

Доля дарувала Україні Сковороду, а ми морально зобов'язані вслухатися в його заповіти і жити сьогодні за його величавим посланням: «Знайдімо нове серце. Одягнімося в одягу нових нетлінних надій, в нутро братолюб'я. Тоді нам все живе просвітлиться, весь мир заграє і заскаче. Буде нам щодня Великдень, не зайде сонце нам, і місяць не умалиться нам. Ми ж наречемося народом святим, людьми оновлення».

*Микола Жулинський,
видатний сучасний український
літературознавець, академік*

Григорій Сковорода, безсумнівно, найвизначніша, найславетніша постать в Україні доби бароко. Це перший український культурний діяч, що здобув міжнародне визнання, а в такий спосіб відкрив світові нашу культуру, засвідчив її довершеність і самотність. Про Сковороду написано багато – близько 2 тисяч досліджень. Однак і в його житті, й у творчості залишилося чимало таємничого, нез'ясованого, легендарного. Отже, перед нами людина-загадка, людина-легенда.

Ким був Сковорода? Сучасні словники й енциклопедії іменують його філософом, поетом і прозаїком. Усе це так, але не тільки і не зовсім.

ДОКАЗ

Послухаймо самого **Сковороду**: «Головна мета життя людського, голова діл людських є дух людини, думки, серце. Кожен має свою мету в житті; але не кожен – головну мету, себто не кожен піклується про голову життя. Один піклується про череву життя, себто усі діла свої скеровує, щоб дати життя череву; інший – очам, інший – волоссю, інший – ногам та іншим частинам тіла; інший – одягам і подібним бездушним речам; філософія, або любов до мудрості, скеровує усе коло діл своїх до тієї мети, щоб дати життя духу нашому, благородство серцю, світлість думкам, яко голові всього. Коли дух людини веселий, думки спокійні, серце мирне, – то й усе світле, щасливе, блаженне. Оце і є філософія».

Отже, філософія, як і література, і навіть власне життя, були для нього засобом для досягнення якоїсь вищої мети. Якої? Тут варто пригадати, як Сковорода називав себе сам, підписуючи листи: «учитель Закона Божія», тобто він – хрис-

тиянський богослов. Відтак за сенс існування обрав наслідувати Ісуса Христа і трактувати, пояснювати Біблію – *учити Закону Божому*.

Однак Сковорода – син своєї нації та епохи, і це позначилося на його виборі. Не випадково він став, кажучи православною термінологією, *іноком* – себто іншою людиною, яка мовила світові «ні». І то не звичним, «офіційним» ченцем, а «світським», незалежним та ще й мандрівним.

Пригадаймо таку рису української душі, як глибока, інтимна християнськість; також барокові риси – пристрасть до мандрів, пошук особистого шляху до Бога, аскетизм у поєднанні з внутрішньою свободою, настанову на споглядання, осмислення світу. Українці ніколи не абсолютизували обряд, завше були відкриті і грецьким, і римським християнським традиціям. Отож і Сковорода виступає з позицій екуменізму¹: не робить поділу на православ'я і католицизм, а говорить про християнство загалом. Нарешті, філософію Сковорода трактує не по-західному – як науку, передовсім логіку, а по-українськи – як мистецтво, насамперед риторику і поетику.

СВІТОГЛЯД СКОВОРОДИ

Розгляд доробку класика розпочнемо з аналізу його світогляду, пам'ятаючи про те, що перед нами насамперед богослов, християнський філософ. Свої філософські погляди Сковорода висловлював практично в усіх творах: віршах, байках, притчах, а найбезпосередніше – у трактатах.

КОНСУЛЬТАЦІЯ. ТЕОРІЯ ЛІТЕРАТУРИ

Т р а к т а т (лат. *розглядати, досліджувати*) – це науково-теоретична праця, у якій аналізується складна проблема, всебічно аргументується нова концепція автора. На Заході ці праці особливо поширилися в епоху класицизму. Яскраві зразки: «Аналіз краси» (1753) англійського художника Вільяма Гоґарта і «Лаокоон, або Про межі живопису і поезії» (1766) німецького драматурга Готхольда Ефраїма Лессінґа.

В Україні трактати з'явилися ще в руську добу («Слово про Закон і Благодать» митрополита Іларіона), а вельми популярними стали в добу Ренесансу, полемічної літератури («Тренос» Мелетія Смотрицького, твори Івана Вишенського). До них часто вдавалися викладачі Києво-Могилянської академії та інших просвітницьких закладів, церковні діячі («Літос», «Євангеліє учительное» Петра Могили, «Зерцало богословія» Кирила Транквіліона-Ставровецького). Свого розквіту цей жанр сягнув у бароковий період – у творчості Григорія Сковороди.

¹ Е к у м е н і з м (грец. *уся земля*) – рух за об'єднання християнських церков.

Серед найвідоміших трактатів Сковороди – «Вступні двері до християнської добронравності», «Кільце», «Суперечка біса з Варсавою», «Вдячний Еродій», «Убогий Жайворонок», «Боротьба архистратига Михаїла з сатаною про це: легко бути добрим», «Розмова, звана Алфавіт, чи Буквар світу» та ін.

Сковорода використовував різні *жанрові форми* трактату: диспути, повчання, послання, притчі. Характерні *стильові особливості* його трактатів:

- ◆ переважно діалогічна форма;
- ◆ яскрава образність, символічність мови;
- ◆ чітка постановка конфлікту і його розгортання в інтелектуальному сюжеті (з чітко окресленими етапами).

На цій підставі трактати Сковороди вважають визначним набутком староукраїнської художньої прози.

Мудрець писав твори латиною, давньогрецькою та книжною українською мовами. За свідченням його учня Михайла Ковалінського, «як писав він для своєї сторони, то й вживав іноді малоросійські говірки й правопис, вживаний у малоросійській вимові».

Які ж основні ідеї сквородинівського світогляду?

1. **Антитетичність буття.** На погляд філософа, буття складається з антитез, у ньому поєднуються зміст (дух, Бог) і форма (матерія). Так само двоїстою є людина. Ми – матеріальні. Однак серцевиною нашою є часточка Бога (душа). Божественна природа *первинна і визначальна*: «Весь світ складається з двох натур: одна видима, друга невидима. Оця невидима натура, або Бог, проникає та утримує все створіння, усюди і завше був, є і буде». Ці ідеї найвичерпніше розкриваються в трактаті «Кільце».

2. **Тривимірна картина світобудови.** Сковорода уявляв світ як «прекрасний храм премудрого Бога». Складається він із *трьох світів*:

1) *макрокосмос* – це Всесвіт (загальний світ Бога, до якого входять «незчисленні світи», де «живе усе породжене»);

2) *мікрокосмос* – це людина;

3) *світ символів* – це Біблія (вона через символи «веде думку нашу до розуміння вічної Натури» – Бога, вона «безтілесне єство Боже» зображає символами, «щоб невидиме було видим»). Про це докладно йдеться в трактаті «Книжечка про читання Святого Письма, названа Жінка Лотова».

Сковорода постійно шукав і часто знаходив символічний ключ до Біблії, – власне, цьому й була присвячена вся його творчість. Саме тому мова не лише його художніх творів, а й наукових праць густо пересипана символами.

Зауважте: намагання збагнути універсальну картину світу, зосередження уваги на символіці, надання глибокого філософського сенсу формальним прикрасам – риси виразно барокові.

3. Філософія щастя через самопізнання. В осерді філософії Сковороди – *людина*. Її він – цілком у традиції бароко – вважав найвищим і найпрекраснішим творінням Бога, найбільшою цінністю земного світу, тож твердив: «Людина є всієї Біблії і кінець, і центр, і гавань». Тому й Святе Письмо так шанував, бо бачив у ньому своєрідну «аптеку», що призначена «для лікування душевного стану, не виліковного жодними земними ліками».

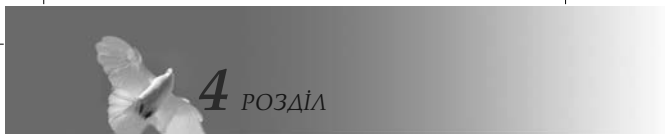
Людина народжена для щастя, і має бути щасливою, і прагне цього понад усе. Однак найчастіше не знає, як цього досягнути. Сковорода якраз зосереджує всі зусилля на те, щоб навчити нас премудрості щастя.

Щастя, сенс нашого існування в наближенні до Бога, перетворенні на Людинобога. Чи це можливо? Цілком! Річ у тім, що в ідеалі людина – як Бог, бо створена за образом і подобою Його (Буття. – 1: 26–27). При цьому є два ступені людського розвитку – тілесний і духовний. Доки людина залишається суто тілесною, доти вона поневолена і нещасна – раб своїх інстинктів, страхів, земного зла. Тільки стаючи духовною (такою, що пізнала себе, виявила в собі себе справжню, богоподібну, подивилася на себе «оком віри»), людина здобуває свободу і щастя, стає Людинобогом. Вона одержує змогу сягнути безмежності, ширяти вільним духом у висоту, глибину й ширину буття, вступає в органічну духовну єдність з Богом.

Отже, перше, що має зробити людина на шляху до щастя, – *пізнати себе*: «Щастя твоє в тобі самому: пізнавши себе, пізнаєш усе, а не пізнаєш себе – ходитимеш у темряві й боїтимешся там, де страху й не бувало». Пізнаючи себе, ми пізнаємо Бога, а значить – Істину і сенс нашого існування. Осмисленню цієї ідеї Сковорода присвятив трактат «Наркіс. Розмова про те: пізнай себе».

4. Філософія серця. Любов. Пізнавати себе і Бога людина може тільки за допомогою серця. Пізнаючи себе, людина починає жити серцем. Цим символом Сковорода позначає почуття, «безодню» людської душі (теж символ – те, що згодом науковці назвуть позасвідомим¹): «Голова усього в людині є серце людське. Воно ж і є сама дійсна людина в людині, а усе інше є довкілля». Що ж людина відкриває, пізнаючи себе і Бога в собі, тобто що є першоосновою світу, рушієм життя? Це *любов*: «Серце – корінь

¹ Людська душа (психіка) складається зі *свідомого* (це наше розумове, раціональне, осмислене осягнення світу) і *позасвідомого* (це всі ті почуття, переживання, враження, прагнення, що перебувають поза контролем розуму і виявляються в снах, мареннях, у творчості, у стані пристрасного кохання, гніву тощо). Якраз позасвідоме є основою психіки. До цієї істини Сковорода дійшов одним з перших. У раціоналістичну добу, коли він жив, вважалося навпаки. Істинність сковородинівської філософії через кілька десятиліть підтвердять своєю творчістю письменники-романтики, а науковці доведуть лише через століття.

4 РОЗДІЛ

життя, обитель вогню і любові». «Що є приємнішим, солодшим і цілющим за любов? Хіба всі дарунки, навіть ангельська мова, не ніщо без любові? Що дає основу? Любов. Що творить? Любов. Що зберігає? Любов, любов. Що дає насолоду? Любов, любов – початок, середина і кінець». Людина без любові – ніби позбавлена сонця, напівмертва. Любов не виникає між негідниками: «Як гниле дерево не склеюється з іншим гнилим деревом, так і між негідними людьми не виникає дружби». Щоб тебе полюбили, спершу сам полюби, бо «любов викликається любов'ю». Хто любить, той і щасливий.

Щастя, за Сковородою, і в любові до природи. Адже, пізнаючи природу і себе в ній, людина вповні знає почуттів захоплення й радості від сприймання прекрасного. Для самого мислителя природа була джерелом гармонії і натхнення: писав він здебільшого влітку, часто на самоті, наодинці з природою (на пасіці, в полі, в гаю), що пізніше й дало підстави назвати його «слов'янським Руссо».

Не може бути повного щастя без любові до рідного краю. Сковорода був *щирим патріотом України*. Щоправда, патріотизм його *своєрідний* – він не відгукувався на страшні політичні події, остаточне уярмлення Батьківщини: скасування гетьманства, жорстоке, віроломне придушення Гайдамаччини, знищення Січі тощо. Очевидно, вважав, що, втрутившись у ці справи, зануриться надмірно в повсякденну мирську метушню, дозволить світові піймати себе. Певно, це відгомін ще візантійського середньовіччя, що недооцінювало, відкидало національне життя (пригадаймо позицію Івана Вишенського). Найгірший наслідок такого підходу в тім, що Сковорода, за середньовічною традицією, писав свої твори ще книжною мовою – неоковирною, ускладненою, важко зрозумілою для народу.

Разом з тим він яскраво виявив – і творчістю, і долею – українську душу; не раз мав нагоду залишитися на чужині, але завжди повертався до рідного краю; захоплено оспівав природу і людей України. Нарешті, його гостра критика гріховного, потворного світу («гогочущих», «лукавих», «алчних», «зміїв», «крокодилів», «мавп») – це насамперед критика Російської імперії, що уярмила Україну.

Разом з любов'ю наближають нас до Бога ще кілька чеснот, котрі приборкують нашу гординю: «Втікай од слави, обіймай самотність, люби бідність, цілуй скромність, дружи з терплячістю, оселися зі смиренням укупі – оце тобі проміння божественного серця».

Учення Сковороди про основне значення почуттів для людини та про любов як основу буття цілком виростає з української душі та Біблії.

Прочитайте в Біблії розділ 13 («Гімн про любов») з Першого послання апостола Павла до коринфян. Порівняйте його з міркуваннями Сковороди. Що між ними спільного і чим наш філософ доповнив роздуми апостола?

Це вчення згодом назвуть *філософією серця*. Його продовжать і розвинуть Микола Гоголь, Тарас Шевченко, знаний український філософ-ідеаліст Памфіл Юркевич (1826–1874), якоюсь мірою майже всі видатні українські митці й мислителі пізніших епох.

5. Ідея спорідненої праці. Коли людина досягне себе, пізнає велику науку любові та смирення, вона обов'язково зрозуміє, що її покликання в праці-творчості. Це праця захоплива, уміла, прекрасна, така, що з найпримітивнішого творить досконале. Однак такою може стати лише праця за покликанням, праця, в перебігу якої людина реалізує закладені в неї природою здібності: «Якщо ти усвідомлюєш, для чого ти народжений, і працюєш з приємністю, ти щасливий. Ори землю або носи зброю, займайся купецькою або мистецькою справою – роби те, для чого народжений... Повне щастя найперше не в досягненні якогось результату, а в самому процесі праці за покликанням». Докладно про цю ідею мудрець розмірковує в трактаті «Розмова, звана Алфавіт, чи Буквар світу».

6. Важливість виховання. Надзвичайно важливу роль у самопізнанні, самостановленні людини духовної Сковорода відводив *вихованню*. Саме педагогічні ідеї стали вершиною духовних шукань мудреця, в них об'єдналися в чітку систему всі щойно названі риси його світогляду. Адже, як мовилося, Сковорода – насамперед учитель Христової науки.

На його погляд, головне завдання педагога – розкрити закладену природою покликання учня (схильність, здібності до якоїсь діяльності – до хліборобства, науки, мистецтва, торгівлі, спорту, до управління тощо).

Корисним для себе (і для суспільства) буде тільки той, хто пізнав свою природу. Тоді людина розуміє свою місію, своє покликання на землі й виробляє для себе спосіб життя, в основі якого – «споріднена праця». Тільки так людина може самореалізуватися – стати щасливою.

Свої педагогічні ідеї Сковорода докладно розкриває в листах до учня Михайла Ковалинського та в кількох трактатах-притчах (насамперед – «Вбогий Жайворонок» і «Вдячний Еродій»).

Один з перших і ключових трактатів Григорія Сковороди – «Вступні двері до християнської добронравності» («Начальная дверь ко християнскому добронравію»). Це, власне, курс лекцій з етики, який філософ прочитав у Харківському колегіумі 1768 року. Образ дверей він часто використовував як символ входу в щось, вступу до чогось (якоїсь науки чи проблеми).

Етичні питання суті щастя, добра і зла висвітлено в трактаті з екуменічних позицій – з урахуванням досвіду не лише християнства, а юдаїзму, давньогрецького язичництва, інших релігій. Сковорода також продемонстрував символічне, а не буквальне (не сліпе, бездумне) розуміння Біблії, релігійних догматів. Очевидно, тому офіційне консервативне духовенство відкинуло погляди філософа як такі, що не відповідають ученню церкви, а сам він мусив незабаром залишити колегіум. Та все-таки істина виявилася за Сковородою. Його ідеї пережили віки й нині звучать надивовижу свіжо, злободенно. Спробуйте пробратися крізь хитросплетіння книжної барокової мови і пізнати ці ідеї для себе.

Прочитайте в хрестоматії трактат «Вступні двері до християнської добронравності» і дайте відповіді на запитання. 1. Чому, на думку Сковороди, немає нічого легшого на світі за щастя? У чому, на його переконання, суть щастя? Чи згодні ви з таким поглядом? 2. Чому філософ іменує Всевишнього «геометром» і «гончарем»? 3. Який найголовніший скарб дарує людині Бог? Як той дар змінює нашу природу? 4. Чому Христос є ідеалом людини? 5. Чому Сковорода порівнює таємницю народження Спасителя з театральною оперою? 6. Пригадайте десять заповідей Божих, про які нещодавно йшлося. Як ви розумієте кожен з них? Порівняйте своє трактування з поясненнями Григорія Сковороди. 7. Що дає людині віра і надія? Чому віра символічно зображується з підзорною трубою, а надія – з якорем? 8. Пригадайте думку про людське (земне) і божественне (духовне) авторство Біблії. Як її розгортає Григорій Сковорода у восьмій главі трактату? У чому небезпека змішування цих двох рівнів авторства? 9. Чи згодні ви з думкою філософа про те, що саме заздрість є «матір'ю всіх інших беззаконь»? Обґрунтуйте свою відповідь. 10. Які риси характеру має розвивати в собі істинний християнин? 11. У трактаті часто використовуються порівняння. Знайдіть і виписіть їх. Яка їхня художня роль? Який оповідний прийом вони посилюють?

АФОРИЗМИ ГРИГОРІЯ СКОВОРОДИ

Одна з визначальних прикмет стилю мудреця – *афористичність вислову*.

КОНСУЛЬТАЦІЯ. ТЕОРІЯ ЛІТЕРАТУРИ

Афо́різм (грец. *визначення, вислів*) – короткий, влучний, оригінальний вислів, що виражає глибоку, узагальнену думку. Нерідко афоризмами стають парадоксальні¹ судження (до прикладу, «поспішай повільно» Октавіана Августа). Афоризм має глибше значення, аніж мовлено (тобто має підтекст). Він ніколи не доводить, не

¹ Парадо́кс (з грец. *несподіваний, дивний*) – думка, що разюче розходиться з усталеними поглядами, начебто суперечить здоровому глуздові, хоча насправді може і не бути хибною.

обґрунтовує висловлену думку, але вражає і запам'ятовується завдяки несподіваності, парадоксальності судження.

Наведемо деякі афоризми Григорія Сковороди.

- ◆ Не все те невірне, що тобі незрозуміле.
- ◆ Довго сам учись, коли хочеш навчати інших.
- ◆ О книги, найкращі порадики, найвірніші друзі!
- ◆ Не суди лиця, суди слово.
- ◆ З усіх утрат утрата часу найтяжча.
- ◆ Наскільки трудне все те, що непотрібне і дурне! Наскільки легке і солодке все, що істинне і потрібне.
- ◆ Любов впливає з любові; коли хочу, щоб мене любили, я сам першим люблю.
- ◆ Царство Боже всередині нас.

Виберіть два афоризми зі щойно наведених, поясніть їхній зміст. Проілюструйте узагальнення Сковороди прикладами з ваших життєвих спостережень і творів української та зарубіжної літератури.

ЖИТТЄВИЙ ШЛЯХ МУДРЕЦЯ

Григорію Сковороді вдалося зреалізувати найважливіший для педагога принцип: *він навчав, як жив, і жив, як навчав*. Тобто втілював свою філософію у власному житті. Тому й відкривати для себе цього письменника ми почали зі світогляду, а не з біографії. Його біографія є одним з його творів, причому найважливішим, найпереконливішим.

Григорій Сковорода народився 3 грудня 1722 року в селі Чорну́хах на Полтавщині в козацькій родині Сави і Палажки. До батька малого Гриця часто заходили козаки-побратими, згадували вільне життя на Січі; навідувалися й кобзарі, яких хлопчик дуже любив слухати. Виростав Гриць на березі річки Многи. Було на ній багато водяних млинів, що захоплювали мрійливого хлопця казковою таємничістю.

Непересічні здібності виявилися в хлопчика дуже рано: він гарно грав на сопілці, яку подарував кобзар; ще не вмючи читати, з великою цікавістю розглядав малюнки в книгах. Навчався Гриць у парафіяльній¹ школі, як і всі сільські діти. Якось у село зайшов мандрівний дяк зі спудеїв Києво-Могилянської академії, розказував школярам багато цікавого про чужі краї, про різні природні явища, чудернацькі науки. Гриць вирішив за всяку ціну стати таким самим – освіченим, розумним мандрівником. Так було зроблено життєвий вибір.

¹ П а р а ф і я – первинна церковно-адміністративна організація, громада вірних.

Прагнення знань привело дванадцятирічного хлопця в *Києво-Могилянську академію*. Тут Григорій навчався з перервами більше 10 років, досконало опанував грецьку, латинську, польську, старослов'янську, німецьку мови. Це давало можливість читати твори світових філософів в оригіналі. Поталанило Сковороді й з учителями – серед них були видатні інтелектуали¹ свого часу: письменники, філософи, богослови. Особливо ретельно вчили в академії складання віршів і красномовства (піїтики й риторики). Ці предмети давалися Сковороді дуже легко і розвинули поетичну майстерність.

Славилися академія також своїм хором. Оскільки Григорій був обдарований голосом та музичними здібностями (грав на сопілці, флейті, скрипці, бандурі), то відразу ж *став хористом*. Коли із Санкт-Петербурга приїхав до Києва придворний з дорученням відібрати для царського хору кращих співаків, то, прослухавши багатьох, вибрав лише семеро, в тому числі й Сковороду. Три роки довелося юнакові потішати співом імператрицю Єлизавету та її вельмож. «Царів і тиранів ми часто всупереч волі нашої потішаємо», – із сумом скаже він згодом. Однак при дворі одержав Сковорода ґрунтовну музичну освіту, звання придворного устáвника, тобто диригента церковного хору. Цариця брала свою капелу на всілякі державні урочистості, на бали. Тут Сковорода добре вивчив вищий світ, сам одержав змогу ввійти в нього, але не спокусився цим. Враження від придворного світу вилилися пізніше в короткий присуд: «Я зневажаю Крезів², не заздрю Юліям³... жалію багатих».

У серпні 1744 року Єлизавета з придворними і царською капелю прибула до Києва. Побачивши рідний край, Сковорода навідріз відмовився повертатися на чужину і домігся звільнення з придворного хору. Однак провчився в Києво-Могилянській академії на цей раз недовго. Рівно через рік (у серпні 1745 року) він вирушив у *подорож Європою* як учасник дипломатичної місії. Юнак побував в Угорщині, Австрії, Словаччині, можливо, навіть в Італії та Франції. Григорій слухав лекції відомих світові професорів, працював у бібліотеках, знайомився з культурою Західної Європи, з найпередовішими тогочасними ідеями. За кордоном він пробув цілих п'ять років, «возвратясь (цитуюмо біографа Ковалинського) из чужих краев наполненъ ученостію, свѣдѣніями, знаніями, но с пустымъ карманомъ, в крайнемъ недостаткѣ всего нужнѣйшаго».

¹ І н т е л е к т у а л (лат. *розуміння, розум, пізнання*) – здібна, високоосвічена людина, що здатна мислити на вищому теоретичному рівні.

² К р е з – старогрецький цар Лідії, що володів незліченними багатствами, у переносному значенні – багатий.

³ Ю л і й Ц е з а р (102–44 до н.е.) – один з найвідоміших і найможновладніших римських диктаторів, переносно – самодержавець.

На якийсь час Сковорода повернувся в рідне село, але батько й мати вже померли, а брат вибрався в інше місце, і сліди за ним загубилися. Не залишалося нічого іншого, як вирушити самотою у мандрівку світом.

Подальшу свою долю Сковорода вирішив пов'язати з найближчою його натурі *педагогічною працею*. Наприкінці 1750-го чи на початку 1751 року його призначають на посаду викладача піітики у *Переяславському колегіумі*.

Молодий професор вирізнявся серед інших викладачів. Він просто й дохідливо пояснював складні теоретичні поняття, наводив численні цікаві приклади, нерідко з фольклорних творів. Основним методом навчання тоді було бездумне зазубрювання підручника, Сковорода ж вимагав насамперед розуміння наукових положень. Нерідко ходив зі студентами в поле, у ліс, на річку, вчив спостерігати й розуміти природу. Він також рішуче виступав проти фізичного покарання студентів, приниження їхньої людської гідності. За такі новаторські підходи до викладання консервативно налаштовані вчителі звинувачували Сковороду у вільнодумстві, писали доноси, зводили наклепи. Останньою краплею став написаний Сковородою підручник з піітики «Разсужденіе о поезіи и руководство к искусству оной». У ньому обстоювалася силабо-тонічна система віршування, яка на той час була неабиякою новиною (адже повсюдно панував силабічний вірш). Це дуже не сподобалося переяславському єпископові. На його дорікання і повчання Сковорода гостро відповів: «Одна справа єпископський жезл, інша – паличка музиканта». Зрозуміло, він утратив місце.

У музеї Григорія Сковороди в Переяславі

Далі ще два роки навчався у вищому, богословському, класі Києво-Могилянської академії (звернімо увагу: мислитель учився більшу частину свого життя). 1753 року Сковорода стає домашнім учителем у поміщика *Степана Томари* із села Ковраї (тепер – на Черкащині), вчить його сина Василя. Дуже швидко хлопчик усім серцем прихилився до мудрого, доброго вчителя. Проте й тут незабаром виник конфлікт: пані Томарі здалося, що вчитель надто непоштиво, «по-мужицьки» поводить з її сином. Степан Томара піддався наполяганням вольової та істеричної дружини і звільнив учителя.

Скориставшись нагодою, Сковорода 1755 року *побував у Москві*. Зупинився біля Троїцько-Сєргіївської лаври. Намісником там був земляк-українець, який запропонував гостю посаду викладача монастирського училища. Однак Сковорода так затужив за Україною, що незабаром повернувся до рідного краю. На вмовляння Степана Томари знову став у нього домашнім учителем і прожив у Ковраї доти, доки Василька не віддали до офіцерської школи.

Якраз у коврайський період (1753–1758) відбувалося становлення Сковороди як філософа й письменника. Весь вільний час він проводив на природі (пригадайте барокове захоплення природою як шляхом до Бога), спав лише чотири години на добу, прокидався завжди до сходу сонця, був вегетаріанцем¹, їв лише раз на день, опівночі молився.

1759 року Сковорода обійняв посаду професора поетики *Харківського колегіуму* і пропрацював там з деякими перервами десять років. Досвідчений професор знову налагодив прекрасні взаємини зі студентами, але ніяк не міг порозумітися з керівництвом. Головна причина непорозуміння у тому, що він був єдиною світською особою в колегіумі, де всі решта педагогів мали духовний сан. Уже через рік роботи Сковороді пропонують прийняти чернецтво, обіцяючи при цьому високу посаду та інші блага. Це вже була не перша пропозиція, але він завжди категорично відмовлявся. Чому? Адже Сковорода вів фактично чернечий (аскетичний і побожний) спосіб життя. Очевидно, тут спрацювало прагнення цілковитої свободи від будь-яких суспільних структур, а також протест проти лицемірства. Сковорода ж добре знав, що багато монахів і священників не живуть за тими законами, які проповідують. Такий висновок випливає з іронічної відповіді філософа: «Невже ви хочете, щоб і я примножив число фарисеїв²? Їжте

¹ Вегетаріанство (лат. *рослинний*) – система харчування людини, яка виключає продукти тваринного походження.

² Ф а р и с е ї (грец. *ті, що відокремилися*) – послідовники релігійно-політичного вчення в Юдеї, які особливо багато уваги звертали на зовнішні вияви релігійності; тут: (перен.) лицеміри.

жирно, пийте солодко, одягайтеся м'яко і монашуйте!» Як бачимо, позиція дуже суголосна з критикою недостойного духовенства, що звучала у творах Івана Вишенського.

У цей час (1762) серед студентів Харківського колегіуму Сковорода обрав собі учня і духовного спадкоємця – *Михайла Ковалинського* (1745–1807), який одразу після смерті філософа написав найґрунтовнішу його біографію «Життя Григорія Сковороди». Та найважливіше те, що саме з листів до Ковалинського розпочалася філософська творчість мислителя. Тут сформульовані майже всі його ідеї, що будуть потім розгорнуті в трактатах.

1769 року Сковорода під тиском несприятливих умов остаточно залишив Харківський колегіум і вже більше ніколи не займав офіційних посад. Відтоді він цілком поринув у *мандрівне життя*.

У поведінці Сковороди-мандрівця було чимало незвичного: називав себе прибульцем на землі, будучи вже літньою людиною, все одно вважав себе студентом, ніколи не сповідувався у священика, як вважають, навіть перед смертю. Крім того, мав запальну, різку, іронічну вдачу (мабуть, закономірний спосіб самозахисту від світу з такою життєвою настановою, яка була в Сковороди). Усе це багатьом не подобалося.

СУМНІВ

«У небіжчика Сковороди не вистачало ані уваги до чужих думок, ані терпіння, що так потрібно для винайдення істини та при освіті молоді. Смак його не був очищений, як це помітно з його творів. Він був запальний та пристрасний, занадто піддавався силі перших вражень, переходив від одної надмірності до іншої; він любив та ненавидів без достатньої причини, а істина в його устах, не прикрита приемною заслоною лагідності, вибачливості та ласкавості, ображала того, до кого була звернена, та не досягала ніколи мети, поставленої вчителем. Я не знаю, як він встиг запобігти у своїх учнів такої любові до себе. Може, страхом, пересудом та силою звички?» (з рос).

Іван Вернет,

харківський журналіст і літератор, знайомий Сковороди, якого той за пристрасть до світського життя назвав «мужчиною з бабським розумом та дамським секретарем»

Представники аристократії, офіційної культури вельми скептично ставилися до просвітницької праці Сковороди серед народу. Однак слава, популярність Сковороди зростала щоденно. Його називали українським Сократом¹, українським Горацієм²,

¹ Сократ (469–399 до н. е.) – видатний грецький філософ, що висловлював свої погляди в усних діалогах. Ототожнював добро, щастя і добродіє з істиною.

² Горацій Флакк Квінт (65–8 до н. е.) – видатний римський поет. Його «Послання до Пізонів» стало основою європейської поезії.

українським Езопом¹. У багатьох місцях з'являлися гуртки шанувальників і послідовників Сковороди. Здобув визнання філософ і серед простого народу. Ще за життя про нього було складено чимало легенд, більшість з яких мають реальну основу.

В одній з таких легенд розповідається, як, подорожуючи Україною, російська цариця Катерина II довідалася про знаменитого філософа Сковороду і забажала з ним зустрітися. Надіслані гінці знайшли його в чабанській хижі, де він розмовляв з вівчарями. На «височайше» запрошення мудрець відповів відмовою, кинувши при цьому: «Сопілка та вівця мені дорожчі царського вінця».

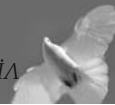
Останні роки життя філософа теж оповиті легендами. Жив він тоді переважно в гостинного поміщика в селі Паніванівці на Харківщині. У серпні 1794 року Сковорода вирішив відвідати Михайла Ковалинського, що мешкав аж на Орловщині, і вирушив до нього пішки (понад 300 верст шляху). Бажання зустрітися з улюбленим учнем можна зрозуміти: не бачилися цілих 19 років, а душа відчувала, що життя добігає кінця і побачитися на цій землі більше нагоди не буде.

Сковорода приніс учневі свої твори, у бесідах з ним підбивав підсумок власного життя. Ковалинський просив учителя залишитися на зиму, але той відповідав, що мусить іти назад, в Україну.

Сковороду, який повертався в Паніванівку, впізнавали в селах, на шляхах, радо вітали, приймали на нічліг. Адже в народі сприймали його майже як святого. У багатьох селянських хатах висіли його портрети. Люди твердили, що ті оселі, в яких він побував, ніколи не покидає щастя.

Помер філософ так, як і належить високодуховній особистості. Професор Ізмаїл Срезневський записав свого часу ще від живих очевидців такий переказ про останній день Сковороди: «У селі в діди́ча Ковалевського невеличка кімнатка, вікнами в садок, окрема, привітна, була його останнім мешканням. Між іншим, він бував у ній дуже нечасто: звичайно або розмовляв з господарем, також старою людиною, доброю, благочестивою, або ходив по садку й по полю. Сковорода любив життя на самоті та серед близьких. Був чудовий день. До діди́ча прибуло багато сусідів погуляти та побенкетувати. Також звичаєм стало послуhati Сковороду. Його всі любили слухати. За обідом Сковорода був незвичайно веселий та балакучий, навіть жартував, розповідав про своє минуле, про свої блукання, про скрутні часи свого життя. Пообідавши, встали зачаровані його красномовністю.

¹ Е з ó п (VI ст. до н. е.) – видатний давньогрецький байкар, що був рабом, та згодом одержав свободу, завдяки неабиякій мудрості став послом царя в Коринфі й Дельфах. Його вважають батьком жанру байки.

Сковорода непомітно пішов з хати. Довго ходив він по нерівних доріжках, зривав плоди й роздавав їх хлопчикам-робітникам; проминув день. Надвечір господар сам пішов шукати Сковороду і знайшов його під гіллястою липою. Сонце вже заходило, останнє проміння його пробивалося через густе листя. Сковорода із заступом у руці копав яму – вузьку, довгу домовину.

– Що це, друже Григорію, що це ти робиш? – спитав господар, наблизившись до старого.

– Час, друже, кінчати блукання, – відповів Сковорода, – бо й так усе волосся злетіло з бідної голови. Час дати спокій.

– Та, брате, дурниці. Годі жартувати! Ходім!

– Іду, але я прохатиму тебе раніше, мій добродію, хай тут буде моя остання могила...

І пішли до хати. Сковорода недовго в ній залишався. Він пішов у кімнатку, перемінив білизну, помолився Богу і, поклавши в голови зшитки своїх творів та сіру свитку, ліг, зложивши навхрест руки. Довго його чекали на вечерю. Сковорода не з'явився. Другого дня вранці до чаю також, до обіду також. Це здивувало господаря, й він вирішив увійти до його кімнати, щоби розбудити його, але Сковорода лежав уже холодний, закостенілий».

Сталося це 9 листопада 1794 року. Поховали філософа на високому березі ставка, коло гаю – на тому місці, яке він дуже любив і щоранку грав там на флейті чи сопілці. За заповітом небіжчика на могилі було викарбовано слова: *«Світ ловив мене, та не спіймав»*.

СУДЖЕННЯ

«Григорій Сковорода не стільки тікав від світу, скільки прагнув відсторонитися від його мерзот, тілесних зваб і викликів задля вглиблення себе в себе самого, у свою душу через посилення напруги полярностей – темного і світлого, доброго і злого, брехні та правди, дерева живого і дерева мертвого, яблуні та тіні її...»

Микола Жулинський

БАЙКАРСЬКА ТВОРЧІСТЬ

Сковорода дуже високо цінував мистецтво, вбачав у ньому, як і в природі, шлях до очищення, просвітлення людської душі. Тому висловлював свої християнські ідеї не лише у філософських трактатах, а й у суто художній формі – у байках і ліричних віршах.

Пригадайте, що вам відомо про байку. Які твори українських і зарубіжних байкарів ви знаєте?

КОНСУЛЬТАЦІЯ. ТЕОРІЯ ЛІТЕРАТУРИ

Б а й к а (від *бáяти* – розповідати, повідувати) – це невеликий повчальний віршований (зрідка прозовий) твір, у якому в алегоричних образах тварин, птахів, рослин, навіть неживих предметів чи явищ змальовують людей.

Отже, основні жанрові ознаки байок: а) уособлення персонажів, тобто їм надається спосіб мислення, характер, поведінка людини; б) інакомовлення, алегоричні образи є носіями традиційно однієї-двох рис характеру (лисиця – хитрість; заєць чи ягня – страх, беззахисність тощо); в) байки складаються з двох частин: оповідної (сюжету чи фабули) і повчальної (моралі), тобто розшифрування алегорії (друга частина не обов'язкова, якщо її немає, тоді повчання виявляється в самому описі подій); г) тематика байок, на відміну від притч, переважно суспільно-побутова; ґ) традиційні (запозичувані, або мандрівні) сюжети.

Байки – один з найдавніших літературних жанрів. Поділяються вони на дві групи – фольклорні й літературні (авторські). Фундатором літературної байки називають давньогрецького мудреця Езопа. Саме його творчість стала невичерпним джерелом тем, сюжетів, образів для його послідовників – римського поета Федра, французького Жана де Лафонтена, російського Івана Крилова та багатьох інших.

Байки широко представлені в староукраїнській літературі. Однак вони не утворювали окремого жанру, а виконували допоміжну роль: вважалися одним із засобів красномовства і нерідко вводилися в полемічні твори та проповіді для ілюстрування теоретичних положень.

Саме Сковорода ввів байку в українську літературу як окремий жанр, тобто став *першим українським байкарем*. Свої твори цього жанру письменник об'єднав у збірку «**Басни Харківськія**» («Байки харківські»). Назва пов'язана з тим, що писалися ці твори на Харківщині. У збірку увійшло *30 байок*. Першу половину з них було створено в 60-ті роки, другу – 1774 року в с. Бабаях. Оригінал рукописної збірки, що автор подарував своєму товаришеві, не зберігся. Дійшли до нас лише три копії. Вперше збірка видана в Москві 1837 року.

Байки Сковороди характеризуються такими *стильовими особливостями*:

- ◆ усі вони писані прозою, переважно у формі діалогу;
- ◆ складаються з двох частин: фабули (сюжету) і сили (називаючи так мораль, автор підкреслював суть, ідею (силу) кожної байки), друга частина нерідко більша за першу, переростає в великий філософський трактат;
- ◆ тексти переповнені авторськими афоризмами, народними прислів'ями і приказками.

Можна виокремити чотири основні *тематичні групи* байок письменника:

1) тема справжньої *цінності людини* («Ворона і Чиж», «Голова і Тулуб», «Діамант і Смарагд»);

2) викриття *«сластолюбія»* і *«славолюбія»* – тобто марнославства, прагнення до матеріальних вигод («Чиж і Щиглик», «Щука і Рак», «Олениця і Кабан»);

3) *дружба*, товариські взаємини («Соловей», «Жайворонки і Дрізд», «Собака і Вовк»);

4) тема *«спорідненої праці»* («Годинникові колеса», «Оселка і ніж», «Бджола і Шершень»).

У байці **«Бджола і Шершень»** образно розгортається одна з провідних у Сковороди *тема «спорідненої праці»*. Автор відтворює діалог Бджоли і Шершня. Шершень дивується Бджолі, яка старанно працює, хоча більшість добытого нею меду дістається не їй, а людям. Бджола ж відповідає, що теж могла б ледарювати і тільки красти мед, як шершні, але для неї більша насолода збирати мед, як його споживати: «Для цього ми народжені й будемо такі, доки не помremo. Без цього жити, навіть купаючись у медові, для нас лише люта смерть».

В образі Бджоли уособлюється щаслива людина, що живе за своїм покликанням, виконує ту роботу, задля якої народжена. Шершень уособлює ледаря і злодія – людину, що живе з чужої праці.

У силі автор уже на конкретних прикладах пропагує ідею спорідненої праці, наголошує, що немає нічого кращого для людини, як жити за своєю природою.

Уважно прочитайте байку **«Собака і Вовк»**. Дайте відповіді на запитання. 1. Якими чеснотами хвалиться Вовк, набиваючись у друзі до Собаки? 2. Який епітет свідчить про те, що Вовк нещирий? 3. Які ж найважливіші передумови справжньої дружби? 4. Чи виявляється якимось у цій байці мотив спорідненої праці? 5. Які вияви щирої дружби пригадуються вам з творів рідної та зарубіжної літератур?

ЛІРИЧНІ ТВОРИ

Сковорода складав вірші усе життя. Найвідоміша в його поетичній спадщині рукописна збірка **«Сад божественныхъ пѣсней, прозябшій изъ зернъ Священнаго Писанія»** («Сад божественних пісень, що проросли із зерен Святого Письма»). Сюди ввійшло 30 творів, написаних у 1750–1780-х роках.

За жанром це збірка *духовної (релігійної) лірики*. Кожен текст – справді пісня, що має свою мелодію, складену самим автором. В основу кожної пісні поет поклав «зерно» (думку) зі Святого Письма, тільки по-своєму обробив, розгорнув у образну

картину. Отже, кожен текст філософічний – проіннятий певною християнською ідеєю. Усі ці ознаки об'єднують різні вірші збірки в одну цілість, цикл.

Збірка «Сад божественних пісень...» – яскравий зразок саме *барокової поезії*. Пояснімо чому.

1. Прикметна уже сама побудова збірки: це риса барокового стилю – об'єднувати вірші в *цикли*, у певні групи, сполучені якоюсь внутрішньою єдністю. Об'єднавчий стрижень збірки в тому, що кожна пісня художньо втілює певну думку, взяту зі Святого Письма.

2. Книга наскрізь проіннята духом християнської релігійності.

3. Вельми багата жанрово-тематична палітра «Саду...»: тут знаходимо зразки філософської лірики, зокрема медитації¹, пейзажистики, інтимної, релігійної лірики, сатири.

4. Важливе місце поет відводить природі, вона в збірці є засобом пізнання Господньої істини, шляхом до внутрішнього спокою, душевної гармонії, рівноваги:

Не пойду в городъ багатий. Я буду на поляхъ жить.
Буду вѣкъ мой коротати, гдѣ тихо врем'я бѣжить.
О дуброва! О зелена! О мати моя родна!
В тебѣ жизнь увеселенна, в тебѣ покой, тишина!

Чи не найвідоміша в збірці 10-та пісня «**Всякому місту звичай і права...**». Це – зразок *філософсько-сатиричної* лірики. У творі Сковорода з християнських позицій висміює пекучі для його часу (та й для всіх часів) суспільні вади – здирництво, бюрократизм, пияцтво, розпусту, підлабузництво, ледарство, гонитву за багатством.

Влучними деталями (простежте, якими саме) іронічно змальована ціла галерея марнотної метушні тогочасного суспільства:

- ◆ спосіб життя, інтереси та прагнення поміщиків і купців;
- ◆ крютворство, тлумачення чиновниками законів з вигодою для себе;
- ◆ прислужництво кар'єристів, що прагнули в такий спосіб здобути високі посади задля добрих прибутків;
- ◆ схоластична система освіти, яка завдавала школярам великих мук.

Вірш *майстерно побудований*. Кожна строфа складається з шести рядків. У перших чотирьох автор розкриває мізерні прагнення і пристрасті реального метушливого світу. А у двох наступних, що звучать як рефрен, протиставляє їм свої роздуми. До речі, Сковорода вміло інтригує читача: спочатку тільки

¹ Медитація (лат. *розмірковую*) – роздуми, міркування (переважно в поезії).

каже, що якась думка «непокоїть мій ум». Яка? Можливо, про маєтності, чини, бариші, хмільні розваги? Зовсім ні. Про це дізнаємося аж в передостанній строфі: єдина справді серйозна думка непокоїть мудреця – «*Як з ясним розумом вмерти мені*», тобто як би не збитися зі шляху духовного. Ця думка увиразнюється вже епіграфом-зерном з Біблії: «Блажен чоловік, що в премудрості помре і що в розумі своїм повчається святині».

Вірш побудований на виразній *антитезі* (що дуже характерно для бароко взагалі і Сковороди зокрема). Остання строфа підсумовує полеміку двох життєвих настанов – тілесної й духовної. Мірилом справжньої вартості, істинності цих цінностей є смерть (мотив смерті так само популярний у поезії бароко). Примарні, минущі тілесні цінності вона пожирає, «як соломі пожар». Духовні ж надбання смерті непідвладні: «Хто ж бо зневажить страшну її сталь? Той, в кого совість, як чистий кришталь...» Отже, це справжні, істинні цінності, саме їх варто плекати.

Назвіть героїв відомих вам творів української та зарубіжної літератури, що відповідають сквородинівському ідеалу людини. Чи є такі люди в реальному житті, довкола вас?

Вірш «Всякому місту звичай і права...» виявився надзвичайно суголосним з цінностями й ідеалами української душі. Крім того, його ритмічний лад близький до фольклорного. Тому наприкінці XVIII – на початку XIX століття вірш став надзвичайно популярною народною піснею. При цьому лірники й кобзарі перекладали його живою народною мовою, видозмінили деякі строфи, додали нові. Відомо кілька варіантів пісні, один з них використав Іван Котляревський у п'єсі «Наталка Полтавка».

1. Вдумливо прочитайте вірш «*De libertate*» («Про свободу»).
2. Пригадайте основні віхи історії України XVIII століття. Реакцією на які історичні події, на ваш погляд, став цей вірш?
3. З якою метою тут згадується Богдан Хмельницький? 4. Які рядки вірша звучать афористично? 5. Який провідний мотив твору? 6. Який зв'язок між цим твором і віршем «Всякому місту звичай і права...»?

ЗНАЧЕННЯ ТВОРЧОСТІ ГРИГОРІЯ СКОВОРОДИ

Григорій Сковорода якісно розвинув, підніс *на один рівень з тогочасними західноєвропейськими зразками* українську філософію, педагогіку, літературу. Йому судилася першість у багатьох сферах вітчизняної культури. Він перший з українських інтелектуалів і митців здобув всесвітню славу. Став першим байкарем і поетом-ліриком у нашій літературі. Його просвітницька діяльність сприяла відкриттю першого в Україні Харківського університету, а також залучила фольклор в українське письмен-

4 РОЗДІЛ

ство. Його філософські ідеї допомогли тисячам людей піднятися на вищий, духовний ступінь розвитку, відкинути марнотні спокуси світу. Нарешті, Сковорода став одним з основоположників *екзистенційної*¹ традиції у філософії й мистецтві.

ДОКАЗ

«Мало можна вказати таких народних постатей, якою був Сковорода і яких би так пам'ятав і поважав народ. На всьому обширі від Острогозька до Києва у багатьох будинках висять його портрети. Його мандрівне життя є предметом оповідань і легенд...»

*Микола Костомаров (1817–1885),
письменник і науковець*

Чим подібні і чим різняться долі, світогляди і творчі стилі Івана Вишенського та Григорія Сковороди?

Творчі завдання 1. Скориставшись додатковою літературою, підготуйте повідомлення на теми: ♦ «Вшанування пам'яті Григорія Сковороди»; ♦ «Образ Григорія Сковороди в українському мalarстві»; ♦ «Образ Григорія Сковороди в художній літературі XIX–XX століть». 2. Як доля та ідеї Григорія Сковороди перегукуються з образом Дон Кіхота Мігеля де Сервантеса? Як ви характеризуєте образ Санчо Панси в контексті філософії Сковороди?

РАДИМО ПРОЧИТАТИ

1. Махновець Л. Григорій Сковорода: Біографія. – К., 1972.
2. Українська література XVIII ст. – К., 1983.
3. Шевчук В. Дорога в тисячу років. – К., 1990.
4. Багалій Д. Український мандрівний філософ Григорій Сковорода. – К., 1992.
5. Чижевський Д. Нариси з історії філософії на Україні. – К., 1992.
6. Мишанич О. Григорій Сковорода: Нарис життя і творчості. – К., 1994.
7. Сковорода Г. Твори: У 2 т. – К., 1994.
8. Чижевський Д. Історія української літератури. – Тернопіль, 1994.
9. Українська література у портретах і довідках. – К., 2000.
10. Жулинський М. Григорій Сковорода // Слово і доля. – К., 2002.
11. Чижевський Д. Філософія Г.С. Сковороди. – Х., 2003.
12. Попович М. Григорій Сковорода: філософія свободи. – К., 2007.
13. Шевчук В. Пізнаний і непізнаний Сфінкс. Григорій Сковорода сучасними очима. – К., 2008.
14. <http://ru.wikipedia.org/wiki/Сковорода>
15. <http://varsavva.narod.ru/>

¹ Екзистенційні мислителі виходять з того, що найвищою цінністю, центром усіх міркувань і узагальнень має бути *екзистенція (існування) конкретної, неповторної людини*, яка покликана стати вільним творцем свого життя і світу.